

Unit- 2: (I) કાર્યકારી (Executive)

પરિચય(Introduction)

વિધાનસભા, કારોબારી અને ન્યાયતંત્ર એ સરકારના ત્રણ અંગો છે. તેઓ સાથે મળીને સરકારના કાર્યો કરે છે, કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવે છે અને લોકોના કલ્યાણનું ધ્યાન રાખે છે. બંધારણ સુનિશ્ચિત કરે છે કે તેઓ એકબીજા સાથે સંકલનમાં રહીને કામ કરે અને પોતાની વચ્ચે સંતુલન જાળવી રાખે. સંસદીય પ્રણાલીમાં, કારોબારી અને વિધાનસભા પરસ્પર નિર્ભર છે: વિધાનસભા કારોબારીને નિયંત્રિત કરે છે, અને બદલામાં, કારોબારી દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે. આ પ્રકરણમાં આપણે સરકારના કાર્યકારી અંગની રચના, માળખું અને કાર્ય વિશે ચર્ચા કરીશું. આ પ્રકરણ તમને રાજકીય વ્યવહારને કારણે તાજેતરના સમયમાં આવેલા ફેરફારો વિશે પણ જણાવશે. આ પ્રકરણ વાંચ્યા પછી, તમે સંસદીય અને પ્રમુખપદની કારોબારી વચ્ચે તફાવત કરી શકશો;

- ભારતના રાષ્ટ્રપતિની બંધારણીય સ્થિતિને સમજો;
- મંત્રી પરિષદની રચના અને કાર્યપદ્ધતિ અને વડાપ્રધાનનું મહત્વ જાણો; અને
- વહીવટી તંત્રના મહત્વ અને કામગીરીને સમજે છે.

એક્ઝિક્યુટિવ શું છે? (What is an Executive?)

તમારી શાળાના વહીવટનો હવાલો કોણ સંભાળે છે? શાળા કે યુનિવર્સિટીમાં મહત્વના નિર્ણયો કોણ લે છે? કોઈપણ સંસ્થામાં, કેટલાક હોદ્દાઓએ નિર્ણયો લેવા અને તે નિર્ણયોને અમલમાં મૂકવાના હોય છે. અમે આ પ્રવૃત્તિને વહીવટ અથવા સંચાલન કહીએ છીએ. પરંતુ વહીવટ માટે ટોચ પર એક સંસ્થાની જરૂર છે જે નીતિગત નિર્ણયો અથવા મોટા નિર્ણયો લેશે અને નિયમિત વહીવટી કામગીરીનું નિરીક્ષણ અને સંકલન કરશે. તમે મોટી કંપનીઓ, બેંકો અથવા ઔદ્યોગિક એકમોના અધિકારીઓ વિશે સાંભળ્યું હશે. દરેક ઔપચારિક જૂથમાં એવા લોકોની એક સંસ્થા હોય છે જેઓ તે સંસ્થાના મુખ્ય સંચાલકો અથવા એક્ઝિક્યુટિવ તરીકે કાર્ય કરે છે. કેટલાક હોદ્દાઓ નીતિઓ અને નિયમો અને વિનિયમો નક્કી કરે છે અને પછી કેટલાક હોદ્દાઓ તે નિર્ણયોને સંસ્થાની વાસ્તવિક દૈનિક કામગીરીમાં અમલમાં મૂકે છે. એક્ઝિક્યુટિવ શબ્દનો અર્થ વ્યક્તિઓનું એક જૂથ છે જે વાસ્તવિક વ્યવહારમાં નિયમો અને નિયમોના અમલીકરણનું ધ્યાન રાખે છે. સરકારના કિસ્સામાં પણ, એક સંસ્થા નીતિવિષયક નિર્ણયો લઈ શકે છે અને નિયમો અને નિયમો વિશે નિર્ણય લઈ શકે છે, જ્યારે બીજી સંસ્થા તે નિયમોના અમલીકરણની જવાબદારી સંભાળશે. સરકારનું અંગ જે મુખ્યત્વે અમલીકરણ અને વહીવટની કામગીરીનું ધ્યાન રાખે છે તેને કારોબારી કહેવામાં આવે છે. એક્ઝિક્યુટિવના મુખ્ય કાર્યો શું છે? કારોબારી એ સરકારની શાખા છે

જે વિધાનસભા દ્વારા અપનાવવામાં આવેલા કાયદા અને નીતિઓના અમલીકરણ માટે જવાબદાર છે. એક્ઝિક્યુટિવ ઘણીવાર નીતિ ઘડવામાં સામેલ હોય છે. એક્ઝિક્યુટિવના સત્તાવાર હોદ્દાઓ દેશ-દેશમાં બદલાય છે. કેટલાક દેશોમાં રાષ્ટ્રપતિ હોય છે, જ્યારે અન્યમાં ચાન્સેલર હોય છે. એક્ઝિક્યુટિવ શાખા માત્ર પ્રમુખો, વડા પ્રધાનો અને પ્રધાનો વિશે નથી. તે વહીવટી તંત્ર (સિવિલ સેવકો) સુધી પણ વિસ્તરે છે. જ્યારે સરકારના વડાઓ અને તેમના મંત્રીઓ, સરકારની નીતિની એકંદર જવાબદારીથી ઘેરાયેલા છે, તેઓ એકસાથે રાજકીય કારોબારી તરીકે ઓળખાય છે, જેઓ રોજિંદા વહીવટ માટે જવાબદાર છે તેઓને કાયમી કારોબારી કહેવામાં આવે છે.

કારોબારીના વિવિધ પ્રકારો શું છે? (What are the different types of Executive ?)

દરેક દેશમાં એક જ પ્રકારની એક્ઝિક્યુટિવ હોતી નથી. તમે યુએસએના રાષ્ટ્રપતિ અને ઈંગ્લેન્ડની રાણી વિશે સાંભળ્યું હશે. પરંતુ યુએસએના રાષ્ટ્રપતિની સત્તાઓ અને કાર્યો ભારતના રાષ્ટ્રપતિની સત્તાઓથી ખૂબ જ અલગ છે. એ જ રીતે, ઈંગ્લેન્ડની રાણીની શક્તિઓ ભૂટાનના રાજાની શક્તિઓથી અલગ છે. ભારત અને ફ્રાંસ બંનેમાં વડાપ્રધાન છે, પરંતુ તેમની ભૂમિકાઓ એકબીજાથી અલગ છે. આવું કેમ છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા માટે અમે આમાંના કેટલાક દેશોમાં અસ્તિત્વમાં રહેલા એક્ઝિક્યુટિવની પ્રકૃતિની ટૂંકમાં રૂપરેખા આપીશું. યુએસએમાં પ્રેસિડેન્શિયલ સિસ્ટમ છે અને કારોબારી સત્તા રાષ્ટ્રપતિના હાથમાં છે. કેનેડામાં બંધારણીય રાજાશાહી સાથે સંસદીય લોકશાહી છે જ્યાં રાણી એલિઝાબેથ 2 રાજ્યના ઔપચારિક વડા છે અને વડા પ્રધાન સરકારના વડા છે. ફ્રાન્સમાં, રાષ્ટ્રપતિ અને વડા પ્રધાન બંને અર્ધ-રાષ્ટ્રપતિ પ્રણાલીનો એક ભાગ છે. રાષ્ટ્રપતિ વડા પ્રધાન તેમજ પ્રધાનોની નિમણૂક કરે છે પરંતુ તેઓ સંસદને જવાબદાર હોવાથી તેમને બરતરફ કરી શકતા નથી. જાપાનમાં સંસદીય પ્રણાલી છે જેમાં રાજ્યના વડા તરીકે સમ્રાટ અને સરકારના વડા તરીકે વડા પ્રધાન હોય છે. ઇટાલીમાં સંસદીય પ્રણાલી છે જેમાં રાષ્ટ્રપતિ રાજ્યના ઔપચારિક વડા તરીકે અને વડા પ્રધાન સરકારના વડા તરીકે હોય છે. રશિયામાં અર્ધ-રાષ્ટ્રપતિ પ્રણાલી છે જ્યાં રાષ્ટ્રપતિ રાજ્યના વડા છે અને વડા પ્રધાન, જેની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા કરવામાં આવે છે, તે સરકારના વડા છે. જર્મનીમાં સંસદીય પ્રણાલી છે જેમાં રાષ્ટ્રપતિ રાજ્યના ઔપચારિક વડા છે અને ચાન્સેલર સરકારના વડા છે. રાષ્ટ્રપતિ પ્રણાલીમાં, રાષ્ટ્રપતિ રાજ્યના વડા તેમજ સરકારના વડા છે. આ સિસ્ટમમાં રાષ્ટ્રપતિનું કાર્યાલય સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર બંને રીતે ખૂબ શક્તિશાળી છે. આવી સિસ્ટમ ધરાવતા દેશોમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, બ્રાઝિલ અને લેટિન અમેરિકાના મોટાભાગના દેશોનો સમાવેશ થાય છે.

સંસદીય પ્રણાલીમાં વડા પ્રધાન સરકારના વડા હોય છે. મોટાભાગની સંસદીય પ્રણાલીઓમાં રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજા હોય છે જે રાજ્યના નજીવા વડા હોય છે. આવી પ્રણાલીમાં, પ્રમુખ અથવા રાજાની ભૂમિકા

મુખ્યત્વે ઔપચારિક અને પ્રધાનમંડળની સાથે અસરકારક સત્તા ધરાવે છે. આવી સિસ્ટમ ધરાવતા દેશોમાં જર્મની, ઇટાલી, જાપાન, યુનાઇટેડ કિંગડમ તેમજ પોર્ટુગલનો સમાવેશ થાય છે. અર્ધ-રાષ્ટ્રપતિ પ્રણાલીમાં રાષ્ટ્રપતિ અને વડા પ્રધાન બંને હોય છે પરંતુ સંસદીય પ્રણાલીથી વિપરીત રાષ્ટ્રપતિ પાસે રોજબરોજની નોંધપાત્ર સત્તાઓ હોય છે. આ સિસ્ટમમાં, શક્ય છે કે કેટલીકવાર રાષ્ટ્રપતિ અને વડા પ્રધાન એક જ પક્ષના હોય અને કેટલીકવાર તેઓ બે અલગ-અલગ પક્ષોના હોય અને આમ, એકબીજાના વિરોધી હોય. આવી સિસ્ટમ ધરાવતા દેશોમાં ફ્રાન્સ, રશિયા, શ્રીલંકા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ભારતમાં એક્ઝિક્યુટિવ સંસદીય કાર્યકારી (Parliamentary Executive in India)

જ્યારે ભારતનું બંધારણ લખવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે ભારતને પહેલાથી જ અધિનિયમો હેઠળ સંસદીય પ્રણાલી ચલાવવાનો થોડો અનુભવ હતો. 1919 અને 1935. આ અનુભવ દર્શાવે છે કે સંસદીય પ્રણાલીમાં કારોબારીને લોકોના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા અસરકારક રીતે નિયંત્રિત કરી શકાય છે. ભારતીય બંધારણના ઘડવૈયાઓ એ સુનિશ્ચિત કરવા માગતા હતા કે સરકાર જાહેર અપેક્ષાઓ પ્રત્યે સંવેદનશીલ હશે અને જવાબદાર અને જવાબદાર હશે. સંસદીય કારોબારીનો બીજો વિકલ્પ સરકારનું રાષ્ટ્રપતિ સ્વરૂપ હતું. પરંતુ પ્રેસિડેન્શિયલ એક્ઝિક્યુટિવ ચીફ એક્ઝિક્યુટિવ તરીકે અને તમામ કારોબારી સત્તાના સ્ત્રોત તરીકે પ્રમુખ પર વધુ ભાર મૂકે છે. રાષ્ટ્રપતિની કારોબારીમાં વ્યક્તિત્વ સંપ્રદાયનો ભય હંમેશા રહે છે. ભારતીય બંધારણના ઘડવૈયાઓ એવી સરકાર ઇચ્છતા હતા કે જેની પાસે એક મજબૂત કાર્યકારી શાખા હોય, પરંતુ તે જ સમયે, વ્યક્તિત્વ સંપ્રદાય સામે તપાસ કરવા માટે પૂરતા રક્ષણો હોવા જોઈએ. સંસદીય સ્વરૂપમાં એવી ઘણી પદ્ધતિઓ છે જે સુનિશ્ચિત કરે છે કે કારોબારી વિધાનસભા અથવા જનપ્રતિનિધિઓ દ્વારા જવાબદાર અને નિયંત્રિત રહેશે. તેથી બંધારણે રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય સ્તરે બંને સરકારો માટે કારોબારીની સંસદીય પ્રણાલી અપનાવી. આ સિસ્ટમ મુજબ, એક રાષ્ટ્રપતિ છે જે ભારતના રાજ્યના ઔપચારિક વડા છે અને વડા પ્રધાન અને મંત્રી પરિષદ, જે રાષ્ટ્રીય સ્તરે સરકારનું સંચાલન કરે છે. રાજ્ય સ્તરે, કારોબારીમાં રાજ્યપાલ અને મુખ્યમંત્રી અને મંત્રી પરિષદનો સમાવેશ થાય છે. ભારતનું બંધારણ સંઘની કારોબારી સત્તા ઔપચારિક રીતે રાષ્ટ્રપતિને આપે છે. વાસ્તવમાં, રાષ્ટ્રપતિ આ સત્તાઓનો ઉપયોગ વડાપ્રધાનની આગેવાની હેઠળની મંત્રી પરિષદ દ્વારા કરે છે. રાષ્ટ્રપતિ પાંચ વર્ષના સમયગાળા માટે ચૂંટાય છે. પરંતુ રાષ્ટ્રપતિ પદ માટે લોકો દ્વારા સીધી ચૂંટણી થતી નથી. પ્રમુખ પરોક્ષ રીતે ચૂંટાય છે. મતલબ કે રાષ્ટ્રપતિની પસંદગી સામાન્ય નાગરિકો દ્વારા નહીં પરંતુ ચૂંટાયેલા ધારાસભ્યો અને સાંસદો દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ ચૂંટણી સિંગલ ટ્રાન્સફરેબલ વોટ સાથે પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વના સિદ્ધાંત અનુસાર થાય છે. મહાભિયોગની પ્રક્રિયાને અનુસરીને સંસદ દ્વારા જ રાષ્ટ્રપતિને

પદ પરથી દૂર કરી શકાય છે. છેલ્લા પ્રકરણમાં સમજાવ્યા મુજબ આ પ્રક્રિયા માટે વિશેષ બહુમતી જરૂરી છે. મહાભિયોગનું એકમાત્ર કારણ બંધારણનું ઉલ્લંઘન છે.

રાષ્ટ્રપતિની સત્તા અને હોદ્દો (Power and Position of President)

કલમ 74 (1): રાષ્ટ્રપતિને મદદ કરવા અને સલાહ આપવા માટે વડા પ્રધાનની સાથે પ્રધાનમંડળ હશે જે તેમના કાર્યોના અમલમાં, આવી સલાહ અનુસાર કાર્ય કરશે. પૂરી પાડવામાં આવેલ છે કે રાષ્ટ્રપતિ મંત્રી પરિષદને આવી સલાહ પર પુનઃવિચાર કરવા માંગી શકે છે અને રાષ્ટ્રપતિ આવી પુનઃવિચારણા પછી આપવામાં આવેલી સલાહ અનુસાર કાર્ય કરશે. પહેલેથી જ જોયું છે કે રાષ્ટ્રપતિ સરકારના ઔપચારિક વડા છે. આ ઔપચારિક અર્થમાં, રાષ્ટ્રપતિ પાસે વ્યાપક શ્રેણીની કારોબારી, કાયદાકીય, ન્યાયિક અને કટોકટીની સત્તાઓ છે. સંસદીય પ્રણાલીમાં, આ સત્તાઓ વાસ્તવમાં રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા મંત્રી પરિષદની સલાહ પર જ વપરાય છે. વડાપ્રધાન અને મંત્રી પરિષદને લોકસભામાં બહુમતીનું સમર્થન હોય છે અને તેઓ જ વાસ્તવિક કારોબારી છે. મોટાભાગના કિસ્સાઓમાં, રાષ્ટ્રપતિએ મંત્રી પરિષદની સલાહને અનુસરવી પડે છે.

Figure- જવાહરલાલ નેહરુ CAD, વોલ્યુમ. VI, p. 734

રાષ્ટ્રપતિની વિવેકાધીન સત્તાઓ (Discretionary Powers of the President)

ઉપરની ચર્ચાના આધારે શું આપણે અનુમાન લગાવી શકીએ કે રાષ્ટ્રપતિ પાસે કોઈ પણ સંજોગોમાં વિવેકાધીન સત્તા નથી? આ એક ખોટું મૂલ્યાંકન હશે. બંધારણીય રીતે, રાષ્ટ્રપતિને તમામ મહત્વપૂર્ણ બાબતો અને મંત્રી પરિષદની વિચાર-વિમર્શની જાણ કરવાનો અધિકાર છે. વડા પ્રધાન એ તમામ માહિતી આપવા માટે બંધાયેલા છે જે રાષ્ટ્રપતિ મંગાવી શકે છે. રાષ્ટ્રપતિ વારંવાર વડા પ્રધાનને પત્ર લખે છે અને દેશને સામનો કરતી બાબતો પર તેમના વિચારો વ્યક્ત કરે છે.

પ્રથમ સ્થાને, અમે પહેલેથી જ નોંધ્યું છે કે રાષ્ટ્રપતિ મંત્રી પરિષદ દ્વારા આપવામાં આવેલી સલાહ પરત મોકલી શકે છે અને પરિષદને નિર્ણય પર પુનર્વિચાર કરવા માટે કહી શકે છે. જ્યારે રાષ્ટ્રપતિ વિચારે છે કે સલાહમાં કેટલીક ખામીઓ અથવા કાયદાકીય ખામીઓ છે, અથવા તે દેશના શ્રેષ્ઠ હિતમાં નથી, તો રાષ્ટ્રપતિ કાઉન્સિલને નિર્ણય પર પુનર્વિચાર કરવા માટે કહી શકે છે. તેમ છતાં, કાઉન્સિલ હજી પણ તે જ સલાહ પાછી મોકલી શકે છે અને રાષ્ટ્રપતિ તે સલાહથી બંધાયેલા હશે, રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા નિર્ણય પર પુનર્વિચાર કરવાની વિનંતી, સ્વાભાવિક રીતે ઘણું વજન વહન કરશે. તેથી, આ એક રીત છે જેમાં પ્રમુખ પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી કાર્ય કરી શકે છે.

બીજું, રાષ્ટ્રપતિ પાસે વીટો પાવર પણ હોય છે જેના દ્વારા તે સંસદ દ્વારા પસાર કરાયેલા બિલો (મની બિલ સિવાયના)ને સંમતિ આપવા માટે રોકી શકે છે અથવા ઇનકાર કરી શકે છે. સંસદ દ્વારા પસાર કરવામાં આવેલ દરેક બિલ કાયદો બનતા પહેલા રાષ્ટ્રપતિ પાસે તેમની સંમતિ માટે જાય છે. આ 'વીટો' શક્તિ મર્યાદિત છે કારણ કે, જો સંસદ એ જ બિલને ફરીથી પસાર કરે છે અને તેને રાષ્ટ્રપતિને પાછું મોકલે છે, તો, રાષ્ટ્રપતિએ તે બિલને સંમતિ આપવી પડશે. જો કે, બંધારણમાં સમય મર્યાદા વિશે કોઈ ઉલ્લેખ નથી કે જેમાં રાષ્ટ્રપતિએ બિલને પુનર્વિચાર માટે પાછું મોકલવું જોઈએ. આનો અર્થ એ છે કે રાષ્ટ્રપતિ કોઈપણ સમય મર્યાદા વિના બિલને તેમની પાસે પેન્ડિંગ રાખી શકે છે. આનાથી રાષ્ટ્રપતિને ખૂબ જ અસરકારક રીતે વીટોનો ઉપયોગ કરવાની અનૌપચારિક શક્તિ મળે છે. આને ક્યારેક 'પોકેટ વીટો' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પછી, ત્રીજા પ્રકારની વિવેકબુદ્ધિ રાજકીય સંજોગોમાંથી વધુ ઊભી થાય છે. ઔપચારિક રીતે, રાષ્ટ્રપતિ વડા પ્રધાનની નિમણૂક કરે છે. સામાન્ય રીતે, સંસદીય પ્રણાલીમાં, લોકસભામાં બહુમતીનું સમર્થન ધરાવતા નેતાને વડા પ્રધાન તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવશે અને વિવેકબુદ્ધિનો પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી. પરંતુ એવી પરિસ્થિતિની કલ્પના કરો કે જ્યારે ચૂંટણી પછી કોઈ નેતાને લોકસભામાં સ્પષ્ટ બહુમતી ન હોય. આગળ કલ્પના કરો કે ગઠબંધન બનાવવાના પ્રયાસો પછી, બે કે ત્રણ નેતાઓ દાવો કરી રહ્યા છે કે તેમની પાસે ગૃહમાં બહુમતીનું સમર્થન છે. હવે રાષ્ટ્રપતિએ નક્કી કરવાનું છે કે વડાપ્રધાન તરીકે કોની નિમણૂક કરવી. આવી સ્થિતિમાં, રાષ્ટ્રપતિએ પોતાના વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને નિર્ણય લેવો પડે છે કે ખરેખર કોની પાસે બહુમતીનું સમર્થન છે અથવા કોણ ખરેખર સરકાર બનાવી શકે છે અને ચલાવી શકે છે. 1989 થી મોટા રાજકીય ફેરફારોએ રાષ્ટ્રપતિ કાર્યાલયના મહત્વમાં નોંધપાત્ર વધારો કર્યો છે. 1989 થી 1998 દરમિયાન ચાર સંસદીય યોજાયેલી ચૂંટણીઓમાં, કોઈ એક પક્ષ અથવા ગઠબંધનને લોકસભામાં ભારતીય બંધારણ બહુમતીમાં કામ કરે છે. આ પરિસ્થિતિઓમાં રાષ્ટ્રપતિના હસ્તક્ષેપની માગણી કરવામાં આવી હતી કાં તો સરકારોની રચના કરવા માટે અથવા તો ગૃહમાં બહુમતી સાબિત ન કરી શકે તેવા વડા પ્રધાન દ્વારા લોકસભાને વિસર્જન કરવાની વિનંતી મંજૂર કરવામાં આવે છે. આમ કહી શકાય કે રાષ્ટ્રપતિની વિવેકબુદ્ધિ રાજકીય પરિસ્થિતિઓ સાથે સંબંધિત છે. જ્યારે સરકારો સ્થિર ન હોય અને ગઠબંધન સત્તા પર કબજો કરે ત્યારે રાષ્ટ્રપતિની દૃઢતા માટે વધુ અવકાશ હોય છે. મોટેભાગે, રાષ્ટ્રપતિ ઔપચારિક સત્તા ધારક અને રાષ્ટ્રના ઔપચારિક વડા છે. તમને આશ્ચર્ય થશે કે પછી આપણને રાષ્ટ્રપતિની જરૂર કેમ છે? સંસદીય પ્રણાલીમાં, મંત્રી પરિષદ વિધાનસભામાં બહુમતીના સમર્થન પર આધારિત છે. આનો અર્થ એ પણ છે કે મંત્રી પરિષદને કોઈપણ સમયે હટાવી શકાય છે અને નવી મંત્રી પરિષદની સ્થાપના કરવી પડશે. આવી પરિસ્થિતિમાં રાજ્યના વડાની જરૂર હોય છે જેની પાસે એક નિશ્ચિત મુદત હોય, જેને વડા પ્રધાનની નિમણૂક કરવાની સત્તા હોય અને જે સમગ્ર દેશનું પ્રતીકાત્મક રીતે પ્રતિનિધિત્વ કરી શકે. સામાન્ય સંજોગોમાં રાષ્ટ્રપતિની આ જ

ભૂમિકા છે. આ ઉપરાંત, જ્યારે કોઈ પણ પક્ષ પાસે સ્પષ્ટ બહુમતી ન હોય, ત્યારે રાષ્ટ્રપતિ પાસે પસંદગી કરવાની અને દેશની સરકાર ચલાવવા માટે વડા પ્રધાનની નિમણૂક કરવાની વધારાની જવાબદારી હોય છે.

ભારતના ઉપરાષ્ટ્રપતિ (The Vice President of India)

ઉપરાષ્ટ્રપતિ પાંચ વર્ષ માટે ચૂંટાય છે. તેમની ચૂંટણી પદ્ધતિ રાષ્ટ્રપતિની જેમ જ છે, ફરક માત્ર એટલો છે કે રાજ્ય વિધાનસભાના સભ્યો ઇલેક્ટોરલ કોલેજનો ભાગ નથી. રાજ્યસભાના બહુમતીથી પસાર કરાયેલા અને લોકસભા દ્વારા સંમત થયેલા ઠરાવ દ્વારા ઉપરાષ્ટ્રપતિને તેમના પદ પરથી દૂર કરી શકાય છે. ઉપરાષ્ટ્રપતિ રાજ્યસભાના હોદ્દેદાર અધ્યક્ષ તરીકે કાર્ય કરે છે અને જ્યારે મૃત્યુ, રાજીનામું, મહાભિયોગ દ્વારા હટાવવા અથવા અન્ય કોઈ કારણોસર કોઈ જગ્યા ખાલી હોય ત્યારે રાષ્ટ્રપતિનું પદ સંભાળે છે. નવા પ્રમુખની પસંદગી થાય ત્યાં સુધી ઉપરાષ્ટ્રપતિ પ્રમુખ તરીકે જ કાર્ય કરે છે. નવા રાષ્ટ્રપતિની પસંદગી ન થાય ત્યાં સુધી બીડી જટ્ટીએ ફખરુદ્દીન અલી અહેમદના મૃત્યુ પછી રાષ્ટ્રપતિ તરીકે કામ કર્યું.

વડા પ્રધાન અને પ્રધાનોની પરિષદ (Prime Minister and Council of Ministers)

રાષ્ટ્રપતિ તેમની સત્તાનો ઉપયોગ મંત્રી પરિષદની સલાહ પર જ કરે છે. પ્રધાનમંડળનું નેતૃત્વ વડા પ્રધાન કરે છે. તેથી, મંત્રી પરિષદના વડા તરીકે, વડા પ્રધાન આપણા દેશમાં સરકારના સૌથી મહત્વપૂર્ણ કાર્યકારી બને છે. કારોબારીના સંસદીય સ્વરૂપમાં, વડાપ્રધાનને લોકસભામાં બહુમતીનું સમર્થન હોવું જરૂરી છે. બહુમતીનું આ સમર્થન પણ વડાપ્રધાનને ખૂબ શક્તિશાળી બનાવે છે. જે ક્ષણે બહુમતીનો આ ટેકો ખોવાઈ જાય છે, વડાપ્રધાન પદ ગુમાવે છે. આઝાદી પછી ઘણા વર્ષો સુધી કોંગ્રેસ પાર્ટી પાસે લોકસભામાં બહુમતી હતી અને તેનો નેતા વડાપ્રધાન બનશે. 1989 થી, એવા ઘણા પ્રસંગો બન્યા છે જ્યારે લોકસભામાં કોઈ પક્ષને બહુમતી ન હતી. વિવિધ રાજકીય પક્ષોએ એકસાથે આવીને ગઠબંધનની રચના કરી છે જેને ગૃહમાં બહુમતી છે. આવી પરિસ્થિતિઓમાં, ગઠબંધનના મોટાભાગના ભાગીદારો માટે સ્વીકાર્ય નેતા વડા પ્રધાન બને છે. ઔપચારિક રીતે, બહુમતીનું સમર્થન ધરાવતા નેતાને રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા વડાપ્રધાન તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ વડાપ્રધાન નક્કી કરે છે કે મંત્રી પરિષદમાં કોણ મંત્રી હશે. વડાપ્રધાન મંત્રીઓને હોદ્દા અને ખાતાની ફાળવણી કરે છે. વરિષ્ઠતા અને રાજકીય મહત્વના આધારે, મંત્રીઓને કેબિનેટ મંત્રી, રાજ્ય મંત્રી અથવા નાયબ મંત્રીનો દરજ્જો આપવામાં આવે છે. તે જ રીતે, રાજ્યોના મુખ્યમંત્રીઓ તેમના પોતાના પક્ષ અથવા ગઠબંધનમાંથી

મંત્રીઓની પસંદગી કરે છે. વડાપ્રધાન અને તમામ મંત્રીઓ સંસદના સભ્ય હોવા જોઈએ. સાંસદ વિના કાર્યકારી, આવી વ્યક્તિએ છ મહિનાની અંદર સંસદમાં ચૂંટાઈ આવવું પડશે.

વિધાનસભા પરના પ્રકરણમાં, તમે વિવિધ પદ્ધતિઓનો વિગતવાર અભ્યાસ કરશો જેના દ્વારા સંસદ કારોબારીને નિયંત્રિત કરે છે. પરંતુ યાદ રાખો કે સંસદીય કારોબારીની સૌથી મહત્વની વિશેષતા એ છે કે કારોબારી નિયમિતપણે ધારાસભાના નિયંત્રણ અને દેખરેખ હેઠળ હોય છે. મંત્રી પરિષદ લોકસભાને સામૂહિક રીતે જવાબદાર છે. આ જોગવાઈનો અર્થ એ છે કે જે મંત્રાલય વિશ્વાસ ગુમાવે છે તે લોકસભાના કાર્યમાં તર્કસંગત બનાવે છે તે રાજીનામું આપવા માટે બંધાયેલ છે. સિદ્ધાંત સૂચવે છે કે મંત્રાલય સંસદની એક કાર્યકારી સમિતિ છે અને તે સંસદ વતી સામૂહિક રીતે શાસન કરે છે. સામૂહિક જવાબદારી કેબિનેટની એકતાના સિદ્ધાંત પર આધારિત છે. તેનો અર્થ એ છે કે એક મંત્રી સામે પણ અવિશ્વાસનો મત સમગ્ર મંત્રી પરિષદના રાજીનામા તરફ દોરી જાય છે. તે એ પણ સૂચવે છે કે જો કોઈ મંત્રી કેબિનેટની નીતિ અથવા નિર્ણય સાથે સહમત ન હોય, તો તેણે અથવા તેણીએ નિર્ણય સ્વીકારવો જોઈએ અથવા રાજીનામું આપવું જોઈએ. સામૂહિક જવાબદારી હોય તેવી નીતિને અનુસરવા અથવા તેની સાથે સંમત થવું તે તમામ મંત્રીઓ માટે બંધનકર્તા છે.

ભારતમાં વડા પ્રધાન સરકારમાં આગવું સ્થાન ભોગવે છે. પ્રધાનમંડળ વડા પ્રધાન વિના અસ્તિત્વમાં નથી. વડા પ્રધાન પદના શપથ લીધા પછી જ કાઉન્સિલ અસ્તિત્વમાં આવે છે. વડા પ્રધાનનું મૃત્યુ અથવા રાજીનામું આપમેળે પ્રધાન પરિષદનું વિસર્જન કરે છે પરંતુ પ્રધાનનું અવસાન, બરતરફી અથવા રાજીનામું માત્ર પ્રધાન પદ ખાલી કરે છે. વડાપ્રધાન એક તરફ મંત્રી પરિષદ અને બીજી તરફ રાષ્ટ્રપતિ તેમજ સંસદ વચ્ચે કડી તરીકે કામ કરે છે. વડા પ્રધાનની આ ભૂમિકા છે જેણે પં. નેહરુએ તેમને 'સરકારના લિંચપીન' તરીકે વર્ણવ્યા. યુનિયનની બાબતોના વહીવટને લગતા મંત્રી પરિષદના તમામ નિર્ણયો અને કાયદાની દરખાસ્તો રાષ્ટ્રપતિ સુધી પહોંચાડવી એ પણ વડા પ્રધાનની બંધારણીય જવાબદારી છે. વડાપ્રધાન સરકારના તમામ નિર્ણાયક નિર્ણયોમાં સામેલ હોય છે અને સરકારની નીતિઓ પર નિર્ણય લે છે. આમ, વડા પ્રધાન દ્વારા સંચાલિત શક્તિ વિવિધ સ્ત્રોતોમાંથી વહે છે: મંત્રી પરિષદ પર નિયંત્રણ, લોકસભાનું નેતૃત્વ, અમલદારશાહી મશીન પર કમાન્ડ, મીડિયા સુધી પહોંચ, ચૂંટણી દરમિયાન વ્યક્તિત્વનું પ્રક્ષેપણ, આંતરરાષ્ટ્રીય સમિટ દરમિયાન રાષ્ટ્રીય નેતા તરીકે પ્રક્ષેપણ. તેમજ વિદેશી મુલાકાતો.

જો કે, વડા પ્રધાન જે સત્તાનો ઉપયોગ કરે છે અને વાસ્તવમાં ઉપયોગ કરે છે તે પ્રવર્તમાન રાજકીય પરિસ્થિતિઓ પર આધારિત છે. જ્યારે પણ એક રાજકીય પક્ષને લોકસભામાં બહુમતી મળી છે ત્યારે વડાપ્રધાન અને મંત્રી પરિષદની સ્થિતિ અવિશ્વસનીય રહી છે. જો કે, જ્યારે રાજકીય પક્ષોના ગઠબંધન દ્વારા સરકારો બનાવવામાં આવી હોય ત્યારે આવું બન્યું નથી. 1989 થી, અમે ભારતમાં ઘણી ગઠબંધન

સરકારો જોઈ છે. આમાંની ઘણી સરકારો લોકસભાની સંપૂર્ણ મુદત સુધી સત્તામાં રહી શકી નથી. તેમને કાં તો દૂર કરવામાં આવ્યા હતા અથવા બહુમતીનું સમર્થન ગુમાવવાને કારણે તેઓએ રાજીનામું આપી દીધું હતું. આ ઘટનાક્રમે સંસદીય કાર્યકારિણીના કામકાજને અસર કરી છે. પ્રથમ સ્થાને, આ વિકાસના પરિણામે વડા પ્રધાનોની પસંદગીમાં રાષ્ટ્રપતિની વિવેકાધીન ભૂમિકામાં વધારો થયો છે. બીજું, આ સમયગાળામાં ભારતીય રાજકારણના ગઠબંધન સ્વભાવે રાજકીય ભાગીદારો વચ્ચે વધુ પરામર્શની જરૂર પડી છે, જે વડા પ્રધાનની સત્તાના ધોવાણ તરફ દોરી જાય છે. ત્રીજું, તે પ્રધાનોની પસંદગી અને તેમના હોદ્દા અને વિભાગો નક્કી કરવા જેવા વડા પ્રધાનના વિવિધ વિશેષાધિકારો પર પણ નિયંત્રણો લાવ્યા છે. ચોથું, સરકારની નીતિઓ અને કાર્યક્રમો પણ એકલા વડા પ્રધાન નક્કી કરી શકતા નથી. અલગ-અલગ વિચારધારા ધરાવતા રાજકીય પક્ષો ચૂંટણી પૂર્વે અને ચૂંટણી પછીના બંને સહયોગીઓ તરીકે સરકાર બનાવવા માટે એકસાથે આવે છે. સાથી પક્ષો વચ્ચે ઘણી વાટાઘાટો અને સમાધાન પછી નીતિઓ ઘડવામાં આવે છે. આ સમગ્ર પ્રક્રિયામાં વડા પ્રધાને સરકારના નેતા કરતાં વાટાઘાટકાર તરીકે વધુ કાર્ય કરવાનું હોય છે. રાજ્ય સ્તરે, એક સમાન સંસદીય કારોબારી અસ્તિત્વમાં છે, જોકે કેટલાક ફેરફારો સાથે. સૌથી મહત્વની ભિન્નતા એ છે કે રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા રાજ્યના રાજ્યપાલની નિમણૂક કરવામાં આવે છે મુખ્ય પ્રધાન, વડા પ્રધાનની જેમ વિધાનસભામાં બહુમતી પક્ષના નેતા હોવા છતાં, રાજ્યપાલ પાસે વધુ વિવેકાધીન સત્તાઓ છે. જો કે, સંસદીય પ્રણાલીના મુખ્ય સિદ્ધાંતો રાજ્ય સ્તરે પણ કાર્ય કરે છે.

કાયમી કારોબારી: અમલદારશાહી(Permanent Executive: Bureaucracy)

મંત્રીઓના નિર્ણયોનો અમલ કોણ કરે છે? સરકારના કાર્યકારી અંગમાં વડાપ્રધાન, મંત્રીઓ અને અમલદારશાહી અથવા વહીવટી તંત્ર તરીકે ઓળખાતી મોટી સંસ્થાનો સમાવેશ થાય છે. આ મશીનરી અને લશ્કરી સેવા વચ્ચેના તફાવતને રેખાંકિત કરવા માટે, તેને નાગરિક સેવા તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે. પ્રશિક્ષિત અને કુશળ અધિકારીઓ કે જેઓ સરકારના કાયમી કર્મચારીઓ તરીકે કામ કરે છે તેઓને નીતિઓ ઘડવામાં અને આ નીતિઓના અમલીકરણમાં મંત્રીઓને મદદ કરવાનું કામ સોંપવામાં આવે છે. લોકશાહીમાં, ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ અને મંત્રીઓ સરકારનો હવાલો હોય છે અને વહીવટ તેમના નિયંત્રણ અને દેખરેખ હેઠળ હોય છે. સંસદીય પ્રણાલીમાં, વિધાનસભા પણ વહીવટ પર નિયંત્રણનો ઉપયોગ કરે છે. વહીવટી અધિકારીઓ વિધાનસભા દ્વારા અપનાવવામાં આવેલી નીતિઓનું ઉલ્લંઘન કરી શકે નહીં. વહીવટ પર રાજકીય નિયંત્રણ જાળવી રાખવાની જવાબદારી મંત્રીઓની છે. ભારતે વ્યાવસાયિક વહીવટી મશીનરીની સ્થાપના કરી છે. તે જ સમયે, આ મશીનરીને રાજકીય રીતે

જવાબદાર બનાવવામાં આવે છે. અમલદારશાહી પણ રાજકીય રીતે તટસ્થ રહેવાની અપેક્ષા છે. આનો અર્થ એ છે કે નોકરશાહી નીતિ વિષયક બાબતો પર કોઈ રાજકીય સ્થિતિ લેશે નહીં. લોકશાહીમાં, તે હંમેશા શક્ય છે કે કોઈ પક્ષ ચૂંટણીમાં પરાજિત થાય અને નવી સરકાર અગાઉની સરકારની નીતિઓની જગ્યાએ નવી નીતિઓ પસંદ કરવા માંગે છે. આવી સ્થિતિમાં, નીતિનો મુસદ્દો તૈયાર કરવામાં અને તેના અમલીકરણમાં વિશ્વાસપૂર્વક અને અસરકારક રીતે ભાગ લેવો એ વહીવટી તંત્રની જવાબદારી છે. ભારતીય નોકરિયાત આજે ખૂબ જ જટિલ સિસ્ટમ છે. તેમાં અખિલ ભારતીય સેવાઓ, રાજ્ય સેવાઓ, સ્થાનિક સરકારોના કર્મચારીઓ અને જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમો ચલાવતા તકનીકી અને વ્યવસ્થાપક કર્મચારીઓનો સમાવેશ થાય છે. આપણા બંધારણના ઘડવૈયાઓ બિનપક્ષીય અને વ્યાવસાયિક અમલદારશાહીના મહત્વથી વાકેફ હતા. તેઓ ઇચ્છતા હતા કે સિવિલ સર્વિસીસ અથવા નોકરશાહીના સભ્યોની નિષ્પક્ષ રીતે યોગ્યતાના આધારે પસંદગી કરવામાં આવે. તેથી, યુનિયન પબ્લિક સર્વિસ કમિશનને ભારત સરકાર માટે નાગરિક કર્મચારીઓની ભરતીની પ્રક્રિયા હાથ ધરવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું છે. સમાન જાહેર સેવા કમિશન રાજ્યો માટે પણ પ્રદાન કરવામાં આવે છે. જાહેર સેવા આયોગના સભ્યોની નિમણૂક નિશ્ચિત મુદત માટે કરવામાં આવે છે. તેમને હટાવવા અથવા સસ્પેન્શન સુપ્રીમ કોર્ટના ન્યાયાધીશ દ્વારા કરવામાં આવેલી સંપૂર્ણ તપાસને આધિન છે. જ્યારે કાર્યક્ષમતા અને યોગ્યતા એ ભરતી માટેના ધોરણો છે, ત્યારે બંધારણ એ પણ સુનિશ્ચિત કરે છે કે નબળા વર્ગો સહિત સમાજના તમામ વર્ગોને જાહેર અમલદારશાહીનો ભાગ બનવાની તક મળે. આ હેતુ માટે, બંધારણમાં દલિતો અને આદિવાસીઓ માટે નોકરીઓમાં અનામતની જોગવાઈ છે. ત્યારબાદ મહિલાઓ અને અન્ય પછાત વર્ગો માટે પણ અનામત આપવામાં આવી છે. આ જોગવાઈઓ સુનિશ્ચિત કરે છે કે અમલદારશાહી વધુ પ્રતિનિધિત્વ કરશે અને સામાજિક અસમાનતાઓ સિવિલ સર્વિસમાં ભરતીના માર્ગમાં આવશે નહીં.

સિવિલ સર્વિસનું વર્ગીકરણ

1. બધી ભારતીય સેવાઓ: IAS(Indian Administrative services),IPS(Indian Police Service)
2. કેંદ્રીય સેવાઓ.: IFS(Indian Foreign Service),ICS(Indian Custom Service)
3. રાજ્ય સેવાઓ:PCS(Provincial Civil service)

ભારતીય વહીવટી સેવા અને ભારતીય પોલીસ સેવા માટે UPSC દ્વારા પસંદ કરાયેલ વર્ક પર્સન પર ભારતીય બંધારણ રાજ્યોમાં ઉચ્ચ સ્તરની અમલદારશાહીની કરોડરજ્જુની રચના કરે છે. તમે જાણતા હશો કે જિલ્લાના કલેક્ટર જિલ્લા સ્તરે સરકારના સૌથી મહત્વપૂર્ણ અધિકારી છે. શું તમે જાણો છો કે કલેક્ટર સામાન્ય રીતે IAS અધિકારી હોય છે અને તે અધિકારી કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નિર્ધારિત સેવાની શરતો દ્વારા સંચાલિત થાય છે? IAS અથવા IPS અધિકારીને ચોક્કસ રાજ્યમાં સોંપવામાં આવે છે, જ્યાં તે રાજ્ય સરકારની દેખરેખ હેઠળ કામ કરે છે. જો કે, IAS અથવા IPS અધિકારીઓની નિમણૂક કેન્દ્ર સરકાર

દ્વારા કરવામાં આવે છે, તેઓ કેન્દ્ર સરકારની સેવામાં પાછા જઈ શકે છે અને સૌથી મહત્વની વાત એ છે કે તેમની સામે માત્ર કેન્દ્ર સરકાર જ શિસ્તભંગના પગલાં લઈ શકે છે. આનો અર્થ એ થયો કે રાજ્યોના મુખ્ય વહીવટી અધિકારીઓ કેન્દ્ર સરકારની દેખરેખ અને નિયંત્રણ હેઠળ છે. UPSC દ્વારા નિયુક્ત IAS અને IPS અધિકારીઓ ઉપરાંત, રાજ્યનો વહીવટ રાજ્ય પબ્લિક સર્વિસ કમિશન દ્વારા નિયુક્ત કરાયેલા અધિકારીઓ દ્વારા જોવામાં આવે છે. જેમ આપણે સંઘવાદના પ્રકરણમાં પાછળથી અભ્યાસ કરીશું, અમલદારશાહીની આ વિશેષતા રાજ્યોના વહીવટ પર કેન્દ્ર સરકારના નિયંત્રણને મજબૂત બનાવે છે. નોકરિયાત એક એવું સાધન છે જેના દ્વારા સરકારની કલ્યાણકારી નીતિઓ લોકો સુધી પહોંચવી જોઈએ. પરંતુ મોટાભાગે, તે એટલું શક્તિશાળી છે કે લોકો સરકારી અધિકારીનો સંપર્ક કરતા ડરતા હોય છે. નોકરિયાત વર્ગ સામાન્ય નાગરિકની માંગણીઓ અને અપેક્ષાઓ પ્રત્યે અસંવેદનશીલ હોય છે તે લોકોનો સામાન્ય અનુભવ છે. જો લોકતાંત્રિક રીતે ચૂંટાયેલી સરકાર અમલદારશાહીને નિયંત્રિત કરે તો જ આમાંની કેટલીક સમસ્યાઓને અસરકારક રીતે નિયંત્રિત કરી શકાય છે. બીજી બાજુ, અતિશય રાજકીય હસ્તક્ષેપ અમલદારશાહીને રાજકારણીના હાથમાં એક સાધન બનાવી દે છે. બંધારણે ભરતી માટે સ્વતંત્ર મશીનરી બનાવી હોવા છતાં, ઘણા લોકો માને છે કે નાગરિક કાર્યકારી સેવકોને તેમની ફરજોની કામગીરીમાં રાજકીય હસ્તક્ષેપથી બચાવવા માટે કોઈ જોગવાઈ નથી. એવું પણ અનુભવાય છે કે નાગરિક પ્રત્યે અમલદારશાહીની જવાબદારી સુનિશ્ચિત કરવા માટે પૂરતી જોગવાઈઓ નથી. એવી અપેક્ષા છે કે માહિતી અધિકાર જેવા પગલાં અમલદારશાહીને થોડી વધુ પ્રતિભાવશીલ અને જવાબદાર બનાવી શકે છે.

Unit- 2 (II) ધારાસભા(Legislature)

પરિચય: (Introduction)

ધારાસભાઓ લોકો દ્વારા ચૂંટાય છે અને લોકો વતી કામ કરે છે. આ પ્રકરણમાં તમે અભ્યાસ કરશો કે ચૂંટાયેલી ધારાસભાઓ કેવી રીતે કાર્ય કરે છે અને લોકશાહી સરકારને જાળવવામાં મદદ કરે છે. તમે ભારતમાં સંસદ અને રાજ્ય વિધાનસભાઓની રચના અને કામગીરી અને લોકશાહી સરકારમાં તેમના મહત્વ વિશે પણ શીખી શકશો. આ પ્રકરણ વાંચ્યા પછી તમે

- ધારાસભાનું મહત્વ જાણશો;
- ભારતની સંસદના કાર્યો અને સત્તાઓ;
- કાયદો બનાવવાની પ્રક્રિયા;
- કેવી રીતે સંસદ કારોબારીને નિયંત્રિત કરે છે; અને
- સંસદ પોતાને કેવી રીતે નિયંત્રિત કરે છે.

વિધાનસભા શા માટે આપણને સંસદની જરૂર છે? (Why do we need a Parliament?)

ધારાસભા માત્ર કાયદો બનાવતી સંસ્થા નથી. કાયદો ઘડવો એ વિધાનસભાના કાર્યોમાંનું એક છે. તે તમામ લોકશાહી રાજકીય પ્રક્રિયાનું કેન્દ્ર છે. તે ક્રિયાથી ભરપૂર છે; વોકઆઉટ, વિરોધ, પ્રદર્શન, સર્વસંમતિ, ચિંતા અને સહકાર. આ બધા ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ હેતુઓ પૂરા પાડે છે. ખરેખર, પ્રતિનિધિ, કાર્યક્ષમ અને અસરકારક વિધાનસભા વિના વાસ્તવિક લોકશાહી અકલ્પ્ય છે. પ્રતિનિધિઓને જવાબદાર રાખવામાં પણ વિધાનસભા લોકોને મદદ કરે છે. આ ખરેખર પ્રતિનિધિ લોકશાહીનો આધાર છે. છતાં, મોટાભાગની લોકશાહીઓમાં, ધારાસભાઓ કારોબારી માટે કેન્દ્રિય સ્થાન ગુમાવી રહી છે. ભારતમાં પણ, કેબિનેટ નીતિઓ શરૂ કરે છે, શાસન માટે એજન્ડા નક્કી કરે છે અને તેનું અમલીકરણ કરે છે. આનાથી કેટલાક ટીકાકારોએ એવી ટિપ્પણી કરી છે કે સંસદ નકારી છે. પરંતુ ખૂબ જ મજબૂત મંત્રીમંડળોએ પણ વિધાનસભામાં બહુમતી જાળવી રાખવી જોઈએ. મજબૂત નેતાએ સંસદનો સામનો કરવો પડે છે અને સંસદના સંતોષ માટે જવાબ આપવો પડે છે. અહીં સંસદની લોકતાંત્રિક ક્ષમતા રહેલી છે. તે ચર્ચાના સૌથી લોકશાહી અને ખુલ્લા મંચ તરીકે ઓળખાય છે. તેની રચનાના કારણે, તે સરકારના તમામ અંગોમાં સૌથી વધુ પ્રતિનિધિ છે. તે બધાથી ઉપર છે, સરકારને પસંદ કરવાની અને બરતરફ કરવાની સત્તા તેની પાસે છે.

શા માટે ધારાસભાને બે ગૃહની જરૂર છે ? (Why do we need Two Houses of Parliament?)

દ્વિગૃહ ધારાસભા ધરાવતા વિધાનસભા રાજ્યો નીચે આપેલ છે: (i) પ્રદેશ (ii) બિહાર (iii) કર્ણાટક (iv) મહારાષ્ટ્ર (v) તેલંગાણા (vi) ઉત્તર પ્રદેશ .ભારતીય બંધારણને તર્કસંગત બનાવાયેલું 104 વિશાળ કદ અને ઘણી વિવિધતા ધરાવતા દેશો સામાન્ય રીતે રાષ્ટ્રીય વિધાનસભાના બે ગૃહો આપવાનું પસંદ કરે છે. સમાજના તમામ વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ અને તમામ ભૌગોલિક પ્રદેશો અથવા દેશના ભાગોને પ્રતિનિધિત્વ આપવું. દ્વિગૃહ ધારાસભાનો વધુ એક ફાયદો છે. દ્વિગૃહ ધારાસભા દરેક નિર્ણય પર પુનર્વિચાર કરવાનું શક્ય બનાવે છે. એક ઘર દ્વારા લેવાયેલ દરેક નિર્ણય તેના નિર્ણય માટે બીજા ઘરને જાય છે. આનો અર્થ એ છે કે દરેક બિલ અને નીતિ પર બે વાર ચર્ચા કરવામાં આવશે. આ દરેક બાબત પર બેવડી તપાસ સુનિશ્ચિત કરે છે. જો એક ઘર ઉતાવળમાં નિર્ણય લેશે તો પણ તે નિર્ણય બીજા ગૃહમાં ચર્ચા માટે આવશે અને પુનર્વિચાર શક્ય બનશે. રાજ્યસભા સંસદના બે ગૃહોમાંથી પ્રત્યેક પ્રતિનિધિત્વના અલગ-અલગ આધારો ધરાવે છે. રાજ્યસભા ભારતના રાજ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. તે પરોક્ષ રીતે ચૂંટાયેલી સંસ્થા છે. રાજ્યના રહેવાસીઓ રાજ્ય વિધાનસભા માટે સભ્યોને ચૂંટે છે. રાજ્ય વિધાનસભાના ચૂંટાયેલા સભ્યો બદલામાં રાજ્યસભાના સભ્યોને ચૂંટે છે. એક બીજા ચેમ્બરમાં પ્રતિનિધિત્વના બે અલગ

અલગ સિદ્ધાંતોની કલ્પના કરી શકીય છે. એક રસ્તો એ છે કે દેશના તમામ ભાગોને તેમના કદ અથવા વસ્તીને ધ્યાનમાં લીધા વિના સમાન પ્રતિનિધિત્વ આપવું. આને સપ્રમાણ પ્રતિનિધિત્વ કહી શકીય. બીજી બાજુ, દેશના ભાગોને તેમના અનુસાર પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવી શકે છે

રાજ્યસભા(Rajya Sabha)

આ બે ગૃહ પદ્ધતિનો અર્થ એ છે કે વધુ વસ્તી ધરાવતા પ્રદેશો અથવા ભાગોમાં ઓછી વસ્તી ધરાવતા પ્રદેશો કરતાં બીજા ચેમ્બરમાં વધુ પ્રતિનિધિઓ હશે. યુએસએમાં, સેનેટમાં દરેક રાજ્યનું સમાન પ્રતિનિધિત્વ છે. આ તમામ રાજ્યોની સમાનતા સુનિશ્ચિત કરે છે. પરંતુ આનો અર્થ એ પણ થાય છે કે નાના રાજ્યનું પ્રતિનિધિત્વ મોટા રાજ્યો જેટલું જ હશે. રાજ્યસભા માટે અપનાવવામાં આવેલી પ્રતિનિધિત્વની સિસ્ટમ યુએસએ કરતા અલગ છે. દરેક રાજ્યમાંથી ચૂંટવામાં આવનાર સભ્યોની સંખ્યા બંધારણના ચોથા અનુસૂચિ દ્વારા નક્કી કરવામાં આવી છે. જો આપણે રાજ્યસભામાં પ્રતિનિધિત્વની સમાનતાની અમેરિકન પ્રણાલીને અનુસરીએ તો શું થશે? 1998.12 લાખની વસ્તી ધરાવતા ઉત્તર પ્રદેશને સિક્કિમની બરાબર સીટો મળશે જેની વસ્તી માત્ર 6.10 લાખ છે. બંધારણના ઘડવૈયાઓ આવી વિસંગતતાને રોકવા માગતા હતા. મોટી વસ્તી ધરાવતા રાજ્યોને ઓછી વસ્તીવાળા રાજ્યો કરતાં વધુ પ્રતિનિધિઓ મળે છે. આમ, ઉત્તર પ્રદેશ જેવું વધુ વસ્તી ધરાવતું રાજ્ય રાજ્યસભામાં 31 સભ્યો મોકલે છે, જ્યારે સિક્કિમ જેવા નાના અને ઓછી વસ્તી ધરાવતું રાજ્ય રાજ્યસભામાં એક બેઠક ધરાવે છે. રાજ્યસભાના સભ્યો છ વર્ષની મુદત માટે ચૂંટાય છે. તેઓ ફરીથી ચૂંટાઈ શકે છે. રાજ્યસભાના તમામ સભ્યો એક જ સમયે તેમની મુદત પૂરી કરતા નથી.

તેમની મુદત પૂર્ણ કરે છે અને માત્ર તે એક તૃતીયાંશ બેઠકો માટે ચૂંટણી યોજવામાં આવે છે. આમ, રાજ્યસભા ક્યારેય સંપૂર્ણ વિસર્જન થતી નથી. તેથી, તેને સંસદનું કાયમી ગૃહ કહેવામાં આવે છે. આ વ્યવસ્થાનો ફાયદો એ છે કે જ્યારે લોકસભાનું વિસર્જન થઈ ગયું હોય અને ચૂંટણી થવાની બાકી હોય ત્યારે પણ રાજ્યસભાની બેઠક બોલાવી શકાય છે અને તાત્કાલિક કામકાજ હાથ ધરી શકાય છે. ચૂંટાયેલા સભ્યો ઉપરાંત, રાજ્યસભામાં પણ બાર નામાંકિત સભ્યો છે. પ્રમુખ આ સભ્યોને નોમિનેટ કરે છે. સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, કલા અને સમાજ સેવાના ક્ષેત્રોમાં પોતાની ઓળખ ઉભી કરનાર વ્યક્તિઓમાંથી આ નામાંકન કરવામાં આવે છે.

લોકસભા (Lok Sabha)

લોકસભા અને રાજ્ય વિધાનસભાઓ સીધી રીતે લોકો દ્વારા ચૂંટાય છે. ચૂંટણીના હેતુ માટે, સમગ્ર દેશ (રાજ્ય, રાજ્ય વિધાનસભાના કિસ્સામાં) લગભગ સમાન વસ્તી ધરાવતા પ્રાદેશિક મતવિસ્તારમાં

વહેંચાયેલું છે. સાર્વત્રિક પુખ્ત મતાધિકાર દ્વારા દરેક મતદારક્ષેત્રમાંથી એક પ્રતિનિધિ ચૂંટવામાં આવે છે જ્યાં દરેક વ્યક્તિના મતનું મૂલ્ય બીજા સમાન હશે. હાલમાં 543 મતવિસ્તાર છે. 1971ની વસ્તી ગણતરી બાદ આ સંખ્યામાં કોઈ ફેરફાર થયો નથી. લોકસભાની ચૂંટણી પાંચ વર્ષના સમયગાળા માટે થાય છે. આ મહત્તમ છે. અમે કારોબારીના પ્રકરણમાં જોયું છે કે પાંચ વર્ષ પૂરા થતાં પહેલાં, જો કોઈ પક્ષ અથવા ગઠબંધન સરકાર ન બનાવી શકે અથવા વડા પ્રધાન રાષ્ટ્રપતિને લોકસભાને ભંગ કરીને નવેસરથી ચૂંટણી કરાવવાની સલાહ આપે તો લોકસભાને ભંગ કરી શકાય છે.

વિધાનસભા શું કરે છે?(What does the Parliament do?)

વિધાનસભાનું કાર્ય શું છે? શું સંસદના બંને ગૃહો સમાન કાર્યો કરે છે? શું બંને ગૃહોની સત્તામાં તફાવત છે? કાયદો બનાવવા ઉપરાંત સંસદ અન્ય ઘણા કાર્યોમાં વ્યસ્ત છે. ચાલો આપણે સંસદના કાર્યોની સૂચિ બનાવીએ:

- કાયદાકીય કાર્ય: સંસદ દેશ માટે કાયદા ઘડે છે. કાયદો બનાવતી મુખ્ય સંસ્થા હોવા છતાં, સંસદ ઘણીવાર માત્ર કાયદાઓને મંજૂરી આપે છે. બિલનો મુસદ્દો તૈયાર કરવાનું વાસ્તવિક કાર્ય સંબંધિત મંત્રીની દેખરેખ હેઠળ અમલદારશાહી દ્વારા કરવામાં આવે છે. ખરડાનો તત્વ અને સમય પણ કેબિનેટ દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે. કેબિનેટની મંજૂરી વિના સંસદમાં કોઈ મોટું બિલ રજૂ થતું નથી. મંત્રીઓ સિવાયના સભ્યો પણ બિલ રજૂ કરી શકે છે પરંતુ સરકારના સમર્થન વિના તે પસાર થવાની કોઈ શક્યતા નથી.
- એક્ઝિક્યુટિવ પર નિયંત્રણ અને તેની જવાબદારી સુનિશ્ચિત કરવી: કદાચ સંસદનું સૌથી મહત્વપૂર્ણ કાર્ય એ સુનિશ્ચિત કરવાનું છે કે કારોબારી તેની સત્તાને ઓળંગી ન જાય અને જે લોકોએ તેમને ચૂંટ્યા છે તેમના પ્રત્યે જવાબદાર રહે. અમે આ પ્રકરણમાં પછીથી આ કાર્ય વિશે વધુ વિગતવાર ચર્ચા કરીશું.
- નાણાકીય કાર્ય: સરકાર વિવિધ બાબતો પર ઘણાં નાણાં ખર્ચવા વિશે છે. આ પૈસા ક્યાંથી આવે છે? દરેક તમારી પ્રગતિ તપાસો ± શું તમને લાગે છે કે રાજ્યસભાની રચનાએ ભારતના રાજ્યોની સ્થિતિને સુરક્ષિત કરી છે?
- શું રાજ્યસભાની પરોક્ષ ચૂંટણી પ્રત્યક્ષ ચૂંટણીઓ દ્વારા બદલવી જોઈએ? તેના ફાયદા અને ગેરફાયદા શું હશે?
- 1971ની વસ્તી ગણતરીથી લોકસભાની બેઠકોની સંખ્યામાં વધારો થયો નથી. શું તમને લાગે છે કે તેમાં વધારો કરવો જોઈએ? આનો આધાર શું હોવો જોઈએ? સરકાર કરવેરા દ્વારા સંસાધનો ઉભા કરે છે. જો કે, લોકશાહીમાં, વિધાનસભા કરવેરા અને સરકાર દ્વારા નાણાંનો ઉપયોગ

કરવાની રીતને નિયંત્રિત કરે છે. જો ભારત સરકાર કોઈ નવો કર લાદવાનો પ્રસ્તાવ મૂકે તો તેને લોકસભાની મંજૂરી લેવી પડે છે. સંસદની નાણાકીય સત્તાઓમાં સરકારને તેના કાર્યક્રમોના અમલીકરણ માટે સંસાધનો આપવાનો સમાવેશ થાય છે. સરકારે વિધાનમંડળને ખર્ચ કરેલા નાણાં અને સંસાધનો જે તે એકત્ર કરવા માંગે છે તેનો હિસાબ આપવો પડશે. વિધાનસભા એ પણ સુનિશ્ચિત કરે છે કે સરકાર ખોટો ખર્ચ ન કરે કે વધુ પડતો ખર્ચ ન કરે. આ બજેટ અને વાર્ષિક નાણાકીય નિવેદનો દ્વારા કરવામાં આવે છે.

- પ્રતિનિધિત્વ: સંસદ દેશના વિવિધ ભાગોના વિવિધ પ્રાદેશિક, સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક જૂથોના સભ્યોના અલગ-અલગ વિચારોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.
- ડિબેટિંગ ફંક્શન: સંસદ એ દેશમાં ચર્ચાનું સર્વોચ્ચ મંચ છે. તેની ચર્ચા કરવાની શક્તિ પર કોઈ મર્યાદા નથી. સભ્યો કોઈપણ બાબત પર ડર્યા વિના બોલવા માટે સ્વતંત્ર છે. આનાથી સંસદ માટે રાષ્ટ્ર સામેના કોઈપણ અથવા દરેક મુદ્દાનું વિશ્લેષણ કરવાનું શક્ય બને છે. આ ચર્ચાઓ લોકશાહી નિર્ણય લેવાનું કેન્દ્ર છે.
- બંધારણીય કાર્ય: સંસદ પાસે બંધારણમાં ફેરફારોની ચર્ચા કરવાની અને તેને લાગુ કરવાની સત્તા છે. બંને ગૃહોની ઘટક શક્તિઓ સમાન છે. તમામ બંધારણીય સુધારાઓને બંને ગૃહોની વિશેષ બહુમતી દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવે છે.
- ચૂંટણીલક્ષી કાર્યો: સંસદ કેટલાક ચૂંટણીલક્ષી કાર્યો પણ કરે છે. તે ભારતના રાષ્ટ્રપતિ અને ઉપરાષ્ટ્રપતિની પસંદગી કરે છે.
- ન્યાયિક કાર્યો: સંસદના ન્યાયિક કાર્યોમાં રાષ્ટ્રપતિ, ઉપરાષ્ટ્રપતિ અને ઉચ્ચ અદાલતો અને સુપ્રીમ કોર્ટના ન્યાયાધીશોને દૂર કરવાની દરખાસ્તો પર વિચારણાનો સમાવેશ થાય છે.

રાજ્યસભાની સત્તાઓ(Powers of Rajya Sabha)

અમે ઉપર ચર્ચા કરી છે, સામાન્ય રીતે સંસદ દ્વારા જે કાર્યો કરવામાં આવે છે. જો કે, ઢિગૃહ વિધાનસભામાં, બે ગૃહોની સત્તાઓ વચ્ચે થોડો તફાવત છે.

લોકસભા અને રાજ્યસભાની સત્તાઓ વચ્ચે તફાવત: (Differents between Lok Sabha and Rajya Sabha)

રાજ્યસભાની સત્તાઓ (Powers of Rajya Sabha)

- નોન મની બિલ્સને ધ્યાનમાં લે છે અને મંજૂર કરે છે અને મની બિલ્સમાં સુધારા સૂચવે છે.
- બંધારણીય સુધારાઓને મંજૂરી આપે છે.

- પ્રશ્નો પૂછીને, ગતિ અને ઠરાવો રજૂ કરીને એક્ઝિક્યુટિવ પર નિયંત્રણની કસરત કરે છે.
- રાષ્ટ્રપતિ, ઉપરાષ્ટ્રપતિ, સુપ્રીમ કોર્ટ અને હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશોની ચૂંટણી અને હટાવવામાં ભાગ લે છે. તે એકલા ઉપરાષ્ટ્રપતિને દૂર કરવાની પ્રક્રિયા શરૂ કરી શકે છે.
- રાજ્યની યાદીમાં સમાવિષ્ટ બાબતો પર કાયદો બનાવવા માટે કેન્દ્રીય સંસદને સત્તા આપી શકે છે.

લોકસભાની સત્તાઓ (Powers of Lok Sabha)

- સંઘ યાદી અને સમવર્તી યાદીમાં સમાવિષ્ટ બાબતો પર કાયદો બનાવે છે. મની અને નોન મની બિલ રજૂ કરી શકે છે અને કાયદો બનાવી શકે છે.
- કરવેરા, બજેટ અને વાર્ષિક નાણાકીય નિવેદનો માટેની દરખાસ્તોને મંજૂરી આપે છે.
- પ્રશ્નો, પૂરક પ્રશ્નો, ઠરાવો અને ગતિ પૂછીને અને અવિશ્વાસ પ્રસ્તાવ દ્વારા વહીવટીતંત્રને નિયંત્રિત કરે છે.
- બંધારણમાં સુધારો કરે છે.
- કટોકટીની ઘોષણાને મંજૂરી આપે છે.
- રાષ્ટ્રપતિ અને ઉપરાષ્ટ્રપતિની પસંદગી કરે છે અને સુપ્રીમ કોર્ટ અને હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશોને દૂર કરે છે.
- સમિતિઓ અને કમિશનની સ્થાપના કરે છે અને તેમના અહેવાલોને ધ્યાનમાં લે છે.

રાજ્યસભાની વિશેષ સત્તાઓ (Special Powers of Rajya Sabha)

જેમ તમે જાણો છો, રાજ્યસભા એ રાજ્યોને પ્રતિનિધિત્વ પ્રદાન કરવાની સંસ્થાકીય પદ્ધતિ છે. તેનો હેતુ રાજ્યોની સત્તાઓનું રક્ષણ કરવાનો છે. તેથી, રાજ્યોને અસર કરતી કોઈપણ બાબત તેની સંમતિ અને મંજૂરી માટે તેનો સંદર્ભ લેવો આવશ્યક છે. આમ, જો કેન્દ્રીય સંસદ રાષ્ટ્રના હિતમાં રાજ્યની સૂચિમાંથી કોઈ બાબતને દૂર કરવા ઈચ્છે છે (જેના પર માત્ર રાજ્ય વિધાનસભા કાયદો બનાવી શકે છે) કાં તો કેન્દ્રીય સૂચિ અથવા સમવર્તી સૂચિમાં, રાજ્યસભાની મંજૂરી જરૂરી છે. આ જોગવાઈ રાજ્યસભાની તાકાતમાં વધારો કરે છે. જો કે, અનુભવ દર્શાવે છે કે રાજ્યસભાના સભ્યો તેમના રાજ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા તેમના પક્ષોનું વધુ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

સત્તાનો ઉપયોગ માત્ર લોકસભા દ્વારા થાય છે: પછી, એવી સત્તાઓ છે જેનો ઉપયોગ માત્ર લોકસભા જ કરે છે. રાજ્યસભા મની બિલની શરૂઆત, અસ્વીકાર અથવા સુધારો કરી શકતી નથી. મંત્રી પરિષદ

લોકસભાને જવાબદાર છે રાજ્યસભાને નહીં. તેથી રાજ્યસભા સરકારની ટીકા કરી શકે છે પરંતુ તેને હટાવી શકતી નથી.

તમે શા માટે સમજાવી શકો છો? રાજ્યસભાની ચૂંટણી ધારાસભ્યો દ્વારા કરવામાં આવે છે, સીધી રીતે લોકો દ્વારા નહીં. તેથી, બંધારણે રાજ્યસભાને અમુક સત્તાઓ આપવાનું બંધ કર્યું. આપણા બંધારણ દ્વારા અપનાવવામાં આવેલા લોકશાહી સ્વરૂપમાં, લોકો અંતિમ સત્તા છે. આ તર્ક દ્વારા, લોકો દ્વારા સીધા ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ પાસે સરકારને હટાવવાની અને નાણાકીય બાબતોને નિયંત્રિત કરવાની નિર્ણાયક સત્તા હોવી જોઈએ.

બિન-મની બિલ પસાર કરવા, બંધારણીય સુધારાઓ, અને રાષ્ટ્રપતિ પર મહાભિયોગ અને ઉપરાષ્ટ્રપતિને દૂર કરવા સહિતના અન્ય તમામ ક્ષેત્રોમાં લોકસભા અને રાજ્યસભાની સત્તાઓ સમાન છે.

સંસદ કેવી રીતે કાયદો બનાવે છે?(How does the Parliament make Laws?)

કોઈપણ વિધાનસભાનું મૂળભૂત કાર્ય તેના લોકો માટે કાયદા બનાવવાનું છે. કાયદો બનાવવાની પ્રક્રિયામાં ચોક્કસ પ્રક્રિયા અનુસરવામાં આવે છે. બંધારણમાં ઉલ્લેખિત વિધાનસભા, જ્યારે કેટલાક સંમેલનોમાંથી વિકસિત થયા છે. કાયદાકીય પ્રક્રિયા દ્વારા બિલને અનુસરો અને તમે સ્પષ્ટપણે જોશો કે કાયદો બનાવવાની પ્રક્રિયા તકનીકી અને કંટાળાજનક પણ છે.

એ બિલ સૂચિત કાયદાનો ડ્રાફ્ટ છે. વિવિધ પ્રકારના બિલ હોઈ શકે છે. જ્યારે બિન-મંત્રી બિલનો પ્રસ્તાવ મૂકે છે, ત્યારે તેને ખાનગી સભ્યનું બિલ કહેવામાં આવે છે. મંત્રી દ્વારા પ્રસ્તાવિત બિલને સરકારી બિલ તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે. ચાલો હવે બિલના જીવનના વિવિધ તબક્કાઓ જોઈએ. સંસદમાં બિલ રજૂ થાય તે પહેલા જ આવા બિલને રજૂ કરવાની જરૂરિયાત પર ઘણી ચર્ચા થઈ શકે છે. રાજકીય પક્ષ તેના ચૂંટણી વચનો પૂરા કરવા અથવા આગામી ચૂંટણી જીતવાની તકો સુધારવા માટે સરકાર પર બિલ લાવવા માટે દબાણ કરી શકે છે. હિત જૂથો, મીડિયા અને નાગરિકોના મંચો પણ સરકારને ચોક્કસ કાયદા માટે સમજાવી શકે છે. આમ કાયદો ઘડવો એ માત્ર કાનૂની પ્રક્રિયા નથી પણ રાજકીય કાર્યવાહી પણ છે. બિલની તૈયારીમાં જ ઘણી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે જેમ કે કાયદાના અમલીકરણ માટે જરૂરી સંસાધનો, બિલ દ્વારા જે સમર્થન કે વિરોધ થવાની સંભાવના છે, શાસક પક્ષની ચૂંટણીની સંભાવના વગેરે કાયદાની અસર પર પડી શકે છે

બિલના પ્રકારો (Types of Bills)

1. સરકારી બિલ

2.ખાનગી સભ્યનું બિલ

3.બિન- મની બિલ-1. સામાન્ય બિલ,2. બંધારણ સુધારો બિલ

4.મની બિલ

ગઠબંધનના રાજકારણના યુગમાં, ખાસ કરીને, સરકાર દ્વારા પ્રસ્તાવિત બિલ ગઠબંધનના તમામ ભાગીદારોને સ્વીકાર્ય હોવું જોઈએ. . આવી વ્યવહારિક બાબતોને ભાગ્યે જ અવગણી શકાય. કેબિનેટ કાયદો ઘડવાના નિર્ણય પર પહોંચતા પહેલા આ બધાને ધ્યાનમાં લે છે.

એકવાર કેબિનેટ કાયદાની પાછળની નીતિને મંજૂરી આપે છે, કાયદાનો મુસદ્દો તૈયાર કરવાનું કાર્ય શરૂ થાય છે. કોઈપણ બિલનો ડ્રાફ્ટ સંબંધિત મંત્રાલય દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, કાયદા મંત્રાલય દ્વારા છોકરીઓની લગ્નની ઉંમર 18 થી વધારીને 21 કરવાનું બિલ તૈયાર કરવામાં આવશે. મહિલા અને બાળ કલ્યાણ મંત્રાલય પણ તેમાં સામેલ થઈ શકે છે. સંસદની અંદર, ગૃહના સભ્ય દ્વારા લોકસભા અથવા રાજ્યસભામાં બિલ રજૂ કરવામાં આવી શકે છે (પરંતુ ઘણીવાર આ વિષય માટે જવાબદાર મંત્રી બિલ રજૂ કરે છે). મની બિલ લોકસભામાં જ રજૂ કરી શકાય છે. ત્યાંથી પસાર થયા બાદ તેને રાજ્યસભામાં મોકલવામાં આવે છે.

બીલ પરની ચર્ચાનો મોટો ભાગ સમિતિઓમાં થાય છે. ત્યારબાદ સમિતિની ભલામણ ગૃહમાં મોકલવામાં આવે છે. તેથી જ સમિતિઓને લઘુચિત્ર ધારાસભાઓ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કાયદો બનાવવાની પ્રક્રિયામાં આ બીજો તબક્કો છે. ત્રીજા અને અંતિમ તબક્કામાં બિલ પર મતદાન થાય છે. જો એક ગૃહ દ્વારા બિન-મની બિલ પસાર કરવામાં આવે છે, તો તે બીજા ગૃહમાં મોકલવામાં આવે છે જ્યાં તે બરાબર સમાન પ્રક્રિયામાંથી પસાર થાય છે.

જેમ તમે જાણો છો, કાયદો બનાવવા માટે બંને ગૃહો દ્વારા બિલ પસાર કરવું જરૂરી છે. જો પ્રસ્તાવિત બિલ પર બંને ગૃહો વચ્ચે મતભેદ હોય તો તેને સંસદના સંયુક્ત સત્ર દ્વારા ઉકેલવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. કેટલાક કિસ્સાઓમાં જ્યારે મડાગાંઠ ઉકેલવા માટે સંસદના સંયુક્ત સત્ર બોલાવવામાં આવ્યા હતા, ત્યારે નિર્ણય હંમેશા લોકસભાની તરફેણમાં ગયો છે.

જો તે મની બિલ છે, તો રાજ્યસભા કાં તો બિલને મંજૂર કરી શકે છે અથવા ફેરફારો સૂચવી શકે છે પરંતુ તેને નકારી શકે નહીં. જો તે 14 દિવસની અંદર કોઈ કાર્યવાહી ન કરે તો બિલ પસાર થઈ ગયું હોવાનું માનવામાં આવે છે. રાજ્યસભા દ્વારા સૂચવવામાં આવેલા બિલમાં સુધારા, લોકસભા દ્વારા સ્વીકારવામાં આવી શકે છે અથવા નહીં પણ. જ્યારે બંને ગૃહો દ્વારા બિલ પસાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે રાષ્ટ્રપતિને તેમની સંમતિ માટે મોકલવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રપતિની સંમતિથી બિલને કાયદામાં પરિણમે છે.

સંસદ કારોબારીને કેવી રીતે નિયંત્રિત કરે છે? (How does the Parliament Control the Executive?)

સંસદીય લોકશાહીમાં, કારોબારી પક્ષ અથવા પક્ષોના ગઠબંધનમાંથી બનાવવામાં આવે છે જેની પાસે લોકસભામાં બહુમતી હોય છે. કારોબારી માટે બહુમતી પક્ષના સમર્થન સાથે અમર્યાદિત અને મનસ્વી સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવો મુશ્કેલ નથી. આવી સ્થિતિમાં, સંસદીય લોકશાહી કેબિનેટ સરમુખત્યારશાહીમાં સરકી શકે છે, જ્યાં કેબિનેટ નેતૃત્વ કરે છે અને ગૃહ માત્ર અનુસરે છે. જો સંસદ સક્રિય અને સતર્ક હોય તો જ તે કારોબારી પર નિયમિત અને અસરકારક નિયંત્રણ રાખી શકે છે. સંસદ કારોબારીને નિયંત્રિત કરી શકે તેવી ઘણી રીતો છે. પરંતુ તેમના માટે મૂળભૂત રીતે ધારાસભ્યોની લોકપ્રતિનિધિ તરીકે અસરકારક અને નિર્ભયતાથી કામ કરવાની શક્તિ અને સ્વતંત્રતા છે. સભ્યએ ધારાસભામાં જે પણ કહ્યું હોય તે માટે કોઈ સભ્ય સામે કોઈ કાર્યવાહી કરી શકાતી નથી. આને સંસદીય વિશેષાધિકાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વિશેષાધિકારના ભંગની બાબતોનો નિર્ણય લેવાની અંતિમ સત્તા વિધાનસભાના પ્રમુખ અધિકારી પાસે છે. આવા વિશેષાધિકારોનો મુખ્ય હેતુ વિધાનસભાના સભ્યોને લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ કરવા અને કારોબારી પર અસરકારક નિયંત્રણનો ઉપયોગ કરવા સક્ષમ બનાવવાનો છે. સંસદ આવા નિયંત્રણનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરે છે? તેના નિકાલ પર ઉપલબ્ધ સાધનો શું છે? શું સંસદીય નિયંત્રણ વહીવટી અતિરેકને રોકવામાં સફળ છે?

સંસદીય નિયંત્રણના સાધનો(Instruments of Parliamentary Control)

સંસદીય પ્રણાલીમાં ધારાસભા વિવિધ તબક્કે કારોબારી જવાબદારી સુનિશ્ચિત કરે છે: નીતિ નિર્માણ, કાયદા અથવા નીતિના અમલીકરણ અને દરમિયાન અને અમલીકરણના તબક્કા. વિધાનસભા આ વિવિધ ઉપકરણોના ઉપયોગ દ્વારા કરે છે:

- વિચાર-વિમર્શ અને ચર્ચા
- કાયદાની મંજૂરી અથવા ઇનકાર
- નાણાકીય નિયંત્રણ
- અવિશ્વાસની દરખાસ્ત

વિચાર-વિમર્શ અને ચર્ચા: કાયદો બનાવવાની પ્રક્રિયા દરમિયાન, વિધાનસભાના સભ્યોને વિચાર-વિમર્શ કરવાની તક મળે છે. એક્ઝિક્યુટિવની નીતિ દિશા અને જે રીતે નીતિઓ લાગુ કરવામાં આવે છે. બિલ પર ચર્ચા કરવા ઉપરાંત, ગૃહમાં સામાન્ય ચર્ચા દરમિયાન નિયંત્રણનો ઉપયોગ પણ થઈ શકે છે. પ્રશ્નકાળ, જે સંસદના સત્રો દરમિયાન દરરોજ યોજવામાં આવે છે, જ્યાં મંત્રીઓએ સભ્યો દ્વારા ઉઠાવેલા પ્રશ્નોના જવાબ આપવાના હોય છે; ઝીરો અવર જ્યાં સભ્યો તેમને મહત્વની લાગે તેવી કોઈપણ

બાબતને ઉઠાવવા માટે મુક્ત હોય છે (જોકે મંત્રીઓ જવાબ આપવા માટે બંધાયેલા નથી), જાહેર મહત્વની બાબતો પર અડધો કલાકની ચર્ચા, સ્થગિત દર, વગેરે, નિયંત્રણનો ઉપયોગ કરવાના કેટલાક સાધનો છે.

કદાચ પ્રશ્નકાળ એ સરકારની વહીવટી અને વહીવટી એજન્સીઓ પર તકેદારી રાખવાની સૌથી અસરકારક પદ્ધતિ છે. પ્રશ્નકાળમાં ખૂબ રસ દાખવ્યો અને આ સમય દરમિયાન મહત્તમ હાજરી નોંધવામાં આવી. મોટાભાગના પ્રશ્નોનો ઉદ્દેશ્ય જાહેર હિતના મુદ્દાઓ પર સરકાર પાસેથી માહિતી મેળવવાનો છે જેમ કે, મોંઘવારી, અનાજની ઉપલબ્ધતા, સમાજના નબળા વર્ગો પર અત્યાચાર, રમખાણો, કાળા બજાર વગેરે. આનાથી સભ્યોને એક તક મળે છે. સરકારની ટીકા કરો, અને તેમના મતવિસ્તારની સમસ્યાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરો. પ્રશ્નકાળ દરમિયાનની ચર્ચાઓ એટલી ગરમ હોય છે કે સભ્યો પોતાનો અવાજ ઉઠાવે છે, ધરના કૂવા પર જાય છે અથવા વિરોધમાં બહાર નીકળે છે. આના પરિણામે કાયદાકીય સમયનું નોંધપાત્ર નુકસાન થાય છે. તે જ સમયે, આપણે એ યાદ રાખવું જોઈએ કે આમાંની ઘણી બધી ક્રિયાઓ સરકાર પાસેથી છૂટ મેળવવાની અને કાર્યકારી જવાબદારીની પ્રક્રિયામાં રાજકીય ટેકનિક છે.

કાયદાઓની મંજૂરી અને બહાલી: સંસદીય નિયંત્રણનો ઉપયોગ તેની બહાલીની શક્તિ દ્વારા પણ કરવામાં આવે છે. સંસદની મંજૂરીથી જ બિલ કાયદો બની શકે છે. શિસ્તબદ્ધ બહુમતીનું સમર્થન ધરાવતી સરકારને વિધાનસભાની મંજૂરી મેળવવામાં મુશ્કેલી ન પડે. જો કે આવી મંજૂરીઓને માની શકાય નહીં. તેઓ શાસક પક્ષ અથવા પક્ષોના ગઠબંધનના સભ્યો અને સરકાર અને વિરોધ પક્ષો વચ્ચે તીવ્ર સોદાબાજી અને વાટાઘાટોના ઉત્પાદનો છે. જો સરકાર પાસે લોકસભામાં બહુમતી હોય પરંતુ રાજ્યસભામાં નહીં, જેમ કે 1977માં જનતા પાર્ટીના શાસન દરમિયાન અને 2000માં એનડીએના શાસન દરમિયાન બન્યું છે, તો સરકારને બંને ગૃહોની મંજૂરી મેળવવા માટે નોંધપાત્ર છૂટછાટો આપવાની ફરજ પડશે. ઘણા બિલો, જેમ કે લોક પાલ બિલ અમલીકરણમાં નિષ્ફળ ગયા છે, આતંકવાદ નિવારણ બિલ (2002) રાજ્યસભા દ્વારા નકારી કાઢવામાં આવ્યું હતું.

નાણાકીય નિયંત્રણ: અગાઉ જણાવ્યા મુજબ, સરકારના કાર્યક્રમોના અમલીકરણ માટે નાણાકીય સંસાધનો બજેટ દ્વારા આપવામાં આવે છે. વિધાનસભાની મંજૂરી માટે બજેટ તૈયાર કરવું અને રજૂ કરવું એ સરકારની બંધારણીય જવાબદારી છે. આ જવાબદારી વિધાનસભાને નિયંત્રણનો ઉપયોગ કરવાની મંજૂરી આપે છે વિધાનસભા સરકારને સંસાધનો આપવાનો ઇનકાર કરી શકે છે. આવું ભાગ્યે જ બને છે કારણ કે સરકાર સામાન્ય રીતે સંસદીય પ્રણાલીમાં બહુમતીનું સમર્થન મેળવે છે. તેમ છતાં, નાણાં આપતાં પહેલાં લોકસભા સરકારને નાણાંની જરૂર છે તે કારણોની ચર્ચા કરી શકે છે. તે કોમ્પ્યુલર અને ઓડિટર જનરલ અને પબ્લિક એકાઉન્ટ્સ કમિટીના રિપોર્ટના આધારે ફંડના દુરુપયોગના કેસોની તપાસ કરી શકે છે. પરંતુ કાયદાકીય નિયંત્રણ માત્ર નાણાકીય ઔચિત્યનું લક્ષ્ય રાખતું નથી. વિધાનસભા

સરકારની નીતિઓ વિશે ચિંતિત છે જે બજેટમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. નાણાકીય નિયંત્રણ દ્વારા, વિધાનસભા સરકારની નીતિને નિયંત્રિત કરે છે.

અવિશ્વાસ પ્રસ્તાવ: સૌથી શક્તિશાળી હથિયાર જે સંસદને કાર્યકારી જવાબદારી સુનિશ્ચિત કરવા સક્ષમ બનાવે છે તે અવિશ્વાસ પ્રસ્તાવ છે. જ્યાં સુધી સરકારને તેના પક્ષ અથવા લોકસભામાં બહુમતી ધરાવતા પક્ષોના ગઠબંધનનું સમર્થન હોય ત્યાં સુધી સરકારને બરતરફ કરવાની ગૃહની સત્તા વાસ્તવિકને બદલે કાલ્પનિક છે. જો કે, 1989 પછી, ગૃહના વિશ્વાસના અભાવને કારણે ઘણી સરકારોને રાજીનામું આપવાની ફરજ પડી છે. આ દરેક સરકારોએ લોકસભાનો વિશ્વાસ ગુમાવ્યો કારણ કે તેઓ તેમના ગઠબંધન ભાગીદારોનું સમર્થન જાળવી રાખવામાં નિષ્ફળ રહી. આમ, સંસદ અસરકારક રીતે કારોબારીને નિયંત્રિત કરી શકે છે અને વધુ જવાબદાર સરકારની ખાતરી કરી શકે છે.

સમિતિના સભ્યો સંસદમાં શું કાર્ય કરે છે?

(What do the Committees of Parliament do ?)

જો કે આ હેતુ માટે તે મહત્વનું છે કે, ગૃહના નિકાલમાં પૂરતો સમય હોય, સભ્યો ચર્ચામાં રસ ધરાવતા હોય અને અસરકારક રીતે ભાગ લેતા હોય અને સરકાર અને વિપક્ષ વચ્ચે સમાધાન કરવાની તૈયારી હોય. છેલ્લા બે દાયકામાં, લોકસભા અને રાજ્ય વિધાનસભાઓના સત્રોમાં અને ચર્ચાઓમાં વિતાવવામાં આવેલા સમયમાં ધીમે ધીમે ઘટાડો થયો છે. તદુપરાંત, સંસદના ગૃહો કોરમની ગેરહાજરી, વિપક્ષના સભ્યો દ્વારા સત્રોના બહિષ્કારથી ઘેરાયેલા છે જે ગૃહને ચર્ચા દ્વારા કારોબારીને નિયંત્રિત કરવાની સત્તા વંચિત કરે છે. વિવિધ કાયદાકીય હેતુઓ માટે સમિતિઓની નિમણૂક એ કાયદાકીય પ્રક્રિયાની નોંધપાત્ર વિશેષતા છે. આ સમિતિઓ માત્ર કાયદો ઘડવામાં જ નહીં, પરંતુ ગૃહના રોજિંદા કામકાજમાં પણ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. સંસદની બેઠક માત્ર સત્રો દરમિયાન જ થતી હોવાથી, તેના નિકાલ માટે ખૂબ જ મર્યાદિત સમય હોય છે. દાખલા તરીકે કાયદો બનાવવા માટે વિચારણા હેઠળના મુદ્દાનો ગૃહન અભ્યાસ જરૂરી છે. આ બદલામાં વધુ ધ્યાન અને સમય માંગે છે. તેવી જ રીતે, અન્ય મહત્વપૂર્ણ કાર્યો પણ છે, જેમ કે વિવિધ મંત્રાલયો દ્વારા કરવામાં આવેલી અનુદાન માટેની માંગણીઓનો અભ્યાસ કરવો, વિવિધ વિભાગો દ્વારા કરવામાં આવતા ખર્ચની તપાસ કરવી, ભ્રષ્ટાચારના કેસોની તપાસ વગેરે. સંસદીય સમિતિઓ આવા કાર્યો કરે છે. 1983 થી, ભારતે સંસદીય સ્થાયી સમિતિઓની સિસ્ટમ વિકસાવી છે. આવી 20 થી વધુ વિભાગીય સંબંધિત સમિતિઓ છે. સ્થાયી સમિતિઓ વિવિધ વિભાગોની કામગીરી, તેમના બજેટ, તેમના ખર્ચ અને વિભાગને લગતા ગૃહમાં આવતા બિલોની દેખરેખ રાખે છે. સ્થાયી સમિતિઓ ઉપરાંત, સંયુક્ત સંસદીય સમિતિઓએ આપણા દેશમાં પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન મેળવ્યું છે. સંયુક્ત સંસદીય સમિતિઓ (JPCs) ચોક્કસ બિલ પર ચર્ચા કરવાના હેતુ માટે સ્થપાઈ શકે છે, જેમ કે ચર્ચા કરવા

માટે સંયુક્ત સમિતિ, સ્પીકરની ભૂમિકા, પૂછવામાં આવતા પ્રશ્નો, પ્રતિનિધિઓના રાજકીય પક્ષો, તમારા પ્રદેશના પ્રતિનિધિઓ, ચર્ચાના મુદ્દાઓની પ્રકૃતિ - ભલે તે બધા રાષ્ટ્રીય હોય કે પ્રાદેશિક. બિલ, અથવા નાણાકીય અનિયમિતતાઓની તપાસ કરવાના હેતુથી તર્કસંગત છે.

આ સમિતિઓના સભ્યો બંને ગૃહોમાંથી પસંદ કરવામાં આવે છે. કમિટી સિસ્ટમથી સંસદ પરનો બોજ ઓછો થયો છે. ઘણા મહત્વના બિલ સમિતિઓને મોકલવામાં આવ્યા છે. સંસદે અમુક પ્રસંગોપાત ફેરફારો સાથે સમિતિઓમાં કરવામાં આવેલા કામને માત્ર મંજૂરી આપી છે. અલબત્ત કાયદેસર રીતે કહીએ તો, કોઈપણ બિલ કાયદો બની શકે નહીં, અને સંસદ દ્વારા મંજૂર કર્યા સિવાય કોઈ બજેટને મંજૂરી આપવામાં આવશે નહીં. પરંતુ સમિતિઓ દ્વારા કરવામાં આવેલા સૂચનોને સંસદ ભાગ્યે જ ફગાવી દે છે.

સંસદ પોતાને કેવી રીતે નિયંત્રિત કરે છે? (The Parliament Regulate Itself ?)

અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યા મુજબ સંસદ એ ચર્ચાનું મંચ છે. તે ચર્ચાઓ દ્વારા છે કે સંસદ તેના તમામ મહત્વપૂર્ણ કાર્યો કરે છે. આવી ચર્ચાઓ અર્થપૂર્ણ અને વ્યવસ્થિત હોવી જોઈએ જેથી સંસદનું કામકાજ સુચારુ રીતે ચાલે અને તેની ગરિમા અકબંધ રહે. કારોબારનું સુચારુ સંચાલન સુનિશ્ચિત કરવા માટે બંધારણે જ કેટલીક જોગવાઈઓ કરી છે. વિધાનસભાના પ્રિસાઈડિંગ ઓફિસર એ વિધાનસભાના કામકાજના નિયમનની બાબતોમાં અંતિમ સત્તા છે. તો, ધારાશાસ્ત્રીઓ પણ અમુક કાયદાને આધીન છે! ત્યાં એક વધુ રીત છે જેમાં પ્રમુખ અધિકારીઓ સભ્યોના વર્તનને નિયંત્રિત કરે છે. તમે પક્ષપલટા વિરોધી કાયદા વિશે સાંભળ્યું હશે. મોટાભાગના ધારાસભ્યો કોઈને કોઈ રાજકીય પક્ષની ટિકિટ પર ચૂંટાયા છે. જો તેઓ ચૂંટાયા પછી પક્ષ છોડવાનું નક્કી કરે તો શું થશે? આઝાદીના ઘણા વર્ષો સુધી આ મુદ્દો વણઉકેલ્યો હતો. છેવટે પક્ષો વચ્ચે એક સમજૂતી થઈ કે જે ધારાસભ્ય એક પક્ષની ટિકિટ પર ચૂંટાય છે તેને બીજા પક્ષમાં 'પક્ષમાં આવવા' પર પ્રતિબંધ મૂકવો જોઈએ. 1985માં બંધારણમાં સુધારો (52મો સુધારો અધિનિયમ) કરવામાં આવ્યો હતો. આને પક્ષપલટા વિરોધી સુધારા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ત્યારબાદ 91મા સુધારા દ્વારા તેમાં ફેરફાર પણ કરવામાં આવ્યો છે. ગૃહના પ્રમુખ અધિકારી એ સત્તા છે જે આવા તમામ મામલાઓ પર અંતિમ નિર્ણય લે છે. સભ્ય ગૃહની સભ્યપદ ગુમાવે છે. આ ઉપરાંત, આવી વ્યક્તિને મંત્રીપદ વગેરે જેવા રાજકીય હોદ્દા માટે પણ ગેરલાયક ઠેરવવામાં આવે છે. પક્ષપલટા શું છે? જો પક્ષના નેતૃત્વ દ્વારા હાજર રહેવા માટે કહેવામાં આવે ત્યારે કોઈ સભ્ય ગૃહમાં ગેરહાજર રહે છે અથવા પક્ષની સૂચનાઓ વિરુદ્ધ મત આપે છે અથવા સ્વેચ્છાએ પક્ષનું સભ્યપદ છોડી દે છે, તો તેને પક્ષપલટા તરીકે ગણવામાં આવે છે. છેલ્લા 20 વર્ષનો અનુભવ દર્શાવે છે કે પક્ષપલટા વિરોધી સુધારો પક્ષપલટોને કાબૂમાં કરી શક્યો નથી, પરંતુ તેણે પક્ષના નેતૃત્વ અને વિધાનસભાના પ્રમુખ અધિકારીઓને સભ્યો પર વધારાની સત્તાઓ આપી છે.

Unit-2: (III) ભારતીય બંધારણમાં અધિકારો

પરિચય (INTRODUCTION):

બંધારણ માત્ર સરકારના વિવિધ અંગોની રચના અને તેમની વચ્ચેના સંબંધો વિશે જ નથી. જેમ જેમ આપણે છેલ્લા પ્રકરણમાં અભ્યાસ કર્યો છે તેમ, બંધારણ એ એક દસ્તાવેજ છે જે સરકારની સત્તાઓની મર્યાદા નક્કી કરે છે અને લોકશાહી વ્યવસ્થા સુનિશ્ચિત કરે છે જેમાં તમામ વ્યક્તિઓ ચોક્કસ અધિકારોનો આનંદ માણે છે. આ પ્રકરણમાં, આપણે ભારતીય બંધારણમાં સમાવિષ્ટ મૂળભૂત અધિકારોનો અભ્યાસ કરીશું. ભારતના બંધારણનો ભાગ ત્રણ મૂળભૂત અધિકારોની યાદી આપે છે અને આ અધિકારોની મર્યાદાઓનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે. છેલ્લા છ દાયકાઓમાં, અધિકારોનો વિસ્તાર બદલાયો છે અને કેટલીક બાબતોમાં વિસ્તરણ થયો છે. આ પ્રકરણનો અભ્યાસ કર્યા પછી, તમને ખબર પડશે કે ભારતના બંધારણમાં સૂચિબદ્ધ વિવિધ મૂળભૂત અધિકારો શું છે;

- આ અધિકારો કેવી રીતે સુરક્ષિત છે;
- આ અધિકારોના રક્ષણ અને અર્થઘટનમાં ન્યાયતંત્રે શું ભૂમિકા ભજવી છે; અને
- મૂળભૂત અધિકારો અને રાજ્ય નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતો વચ્ચે શું તફાવત છે.

મૂળભૂત અધિકારો નું મહત્વ: (THE IMPORTANCE OF RIGHTS)

1982માં એશિયન ગેમ્સ માટે બાંધકામના કામ દરમિયાન સરકારે થોડા કોન્ટ્રાક્ટરોને રોક્યા હતા. આ કોન્ટ્રાક્ટરોએ ફ્લાયઓવર અને સ્ટેડિયમ બનાવવા માટે દેશના વિવિધ ભાગોમાંથી મોટી સંખ્યામાં ખૂબ જ ગરીબ બાંધકામ કામદારોને કામે લગાડ્યા હતા. આ કામદારોને ખરાબ કામ કરવાની સ્થિતિમાં રાખવામાં આવ્યા હતા અને તેમને સરકાર દ્વારા નક્કી કરાયેલ લઘુત્તમ વેતન કરતાં ઓછું વેતન આપવામાં આવ્યું હતું. સામાજિક વૈજ્ઞાનિકોની ટીમે તેમની નબળી સ્થિતિનો અભ્યાસ કર્યો અને સુપ્રીમ કોર્ટમાં અરજી કરી. તેઓએ દલીલ કરી હતી કે કોઈ વ્યક્તિને લઘુત્તમ નિર્ધારિત વેતન કરતાં ઓછા કામ માટે કામે રાખવો એ ભીખ અથવા ફરજિયાત મજૂરી સમાન છે, જે શોષણ સામેના મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન છે. કોર્ટે આ અરજી સ્વીકારી હતી અને હજારો કામદારોને તેમના કામ માટે નિર્ધારિત વેતન મળે તેની ખાતરી કરવા સરકારને નિર્દેશ આપ્યો હતો. જ્યારે તેની ધરપકડ કરવામાં આવી ત્યારે

માચલ લાલુંગ 23 વર્ષનો હતો. આસામના મોરીગાંવ જિલ્લાના ચુબુરી ગામના રહેવાસી, માચલ પર ગંભીર ઇજાઓ પહોંચાડવાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો. તે ટ્રાયલ સ્ટેન્ડિંગ માટે માનસિક રીતે

ખૂબ અસ્થિર હોવાનું જણાયું હતું અને તેને સારવાર માટે તેજપુરની લોક પ્રિયા ગોપીનાથ બોરદોલોઈ મેન્ટલ હોસ્પિટલમાં અંડર ટ્રાયલ તરીકે મોકલવામાં આવ્યો હતો. માચલની સફળતાપૂર્વક સારવાર કરવામાં આવી અને ડોક્ટરોએ 1967 અને 1996માં બે વાર જેલ સત્તાવાળાઓને પત્ર લખ્યો કે તે ટ્રાયલ માટે યોગ્ય છે. પરંતુ કોઈએ ધ્યાન આપ્યું ન હતું. માચલ લાલુંગ "જ્યુડિશિયલ કસ્ટડી"માં રહ્યા." જુલાઈ 2005માં માચલ લાલુંગને મુક્ત કરવામાં આવ્યો. તે સમયે તે 77 વર્ષના હતા. તેણે 54 વર્ષ કસ્ટડીમાં વિતાવ્યા જે દરમિયાન તેનો કેસ ક્યારેય સુનાવણી માટે આવ્યો ન હતો. રાજ્યમાં અન્ડરટ્રાયલની તપાસ બાદ રાષ્ટ્રીય માનવાધિકાર આયોગ દ્વારા નિયુક્ત કરાયેલી ટીમે દરમિયાનગીરી કરી ત્યારે તેને મુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો. માચલનું આખું જીવન બરબાદ થઈ ગયું કારણ કે તેની સામે યોગ્ય સુનાવણી ક્યારેય થઈ ન હતી. આપણું બંધારણ દરેક નાગરિકને 'જીવન અને સ્વતંત્રતા'નો અધિકાર આપે છે: આનો અર્થ એ છે કે દરેક નાગરિકને ન્યાયી અને ઝડપી ટ્રાયલનો અધિકાર પણ હોવો જોઈએ. જ્યારે બંધારણ દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારો વ્યવહારમાં ઉપલબ્ધ ન હોય ત્યારે શું થાય છે તે માચલનો કેસ દર્શાવે છે. જો માચલ ધનવાન અને શક્તિશાળી માણસ હોત તો? જો બાંધકામ કોન્ટ્રાક્ટર સાથે કામ કરનારાઓ એન્જિનિયર હોત તો? શું તેમના અધિકારોનું ઉલ્લંઘન થયું હશે? પરંતુ તેને કોર્ટમાં પડકારવામાં આવ્યો હતો. પરિણામે, કામદારો તેમના યોગ્ય વેતનના રૂપમાં તેમને જે મળવાનું હતું તે મેળવી શક્યા. શોષણ સામેના અધિકારની બંધારણીય ગેરંટી આ કામદારોને ન્યાય સુનિશ્ચિત કરે છે.

અધિકારોનું બિલ: (Bill of Rights)

આ બંને ઉદાહરણો અધિકારો અને આ અધિકારોના વાસ્તવિક અમલીકરણનું મહત્વ દર્શાવે છે. લોકશાહીએ સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે વ્યક્તિઓને ચોક્કસ અધિકારો છે અને સરકાર હંમેશા આ અધિકારોને માન્યતા આપશે. તેથી મોટા ભાગના લોકશાહી દેશોમાં બંધારણમાં જ નાગરિકોના અધિકારોની યાદી કરવાની પ્રથા છે. બંધારણ દ્વારા ઉલ્લેખિત અને સંરક્ષિત અધિકારોની આવી સૂચિને 'અધિકારોનું બિલ' કહેવામાં આવે છે. અધિકારોનું વિધેયક સરકારને આમ વ્યક્તિઓના અધિકારો વિરુદ્ધ કાર્ય કરવા માટે પ્રતિબંધિત કરે છે અને જો આ અધિકારોનું ઉલ્લંઘન થતું હોય તો તેના ઉપાયની ખાતરી આપે છે. બંધારણ કોના તરફથી વ્યક્તિના અધિકારોનું રક્ષણ કરે છે? વ્યક્તિના અધિકારો અન્ય વ્યક્તિ અથવા ખાનગી સંસ્થા દ્વારા જોખમમાં આવી શકે છે. આવી સ્થિતિમાં વ્યક્તિને સરકારની સુરક્ષાની જરૂર પડશે. તેથી, તે જરૂરી છે કે સરકાર વ્યક્તિના અધિકારોનું રક્ષણ કરવા બંધાયેલ છે. બીજી બાજુ, સરકારના અંગો (વિધાનમંડળ, કારોબારી, અમલદારશાહી અથવા તો ન્યાયતંત્ર), તેમની કામગીરી દરમિયાન, વ્યક્તિના અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરી શકે છે.

ભારતીય બંધારણમાં મૂળભૂત અધિકારો: (FUNDAMENTAL RIGHTS IN THE INDIAN CONSTITUTION)

આપણા સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ દરમિયાન, સ્વાતંત્ર્ય ચળવળના નેતાઓને અધિકારોનું મહત્વ સમજાયું હતું અને તેમણે માગણી કરી હતી કે બ્રિટિશ શાસકોએ લોકોના અધિકારોનું સન્માન કરવું જોઈએ. મોતીલાલ નહેરુ કમિટીએ 1928માં અધિકારોના બિલની માગણી કરી હતી. તેથી સ્વાભાવિક હતું કે જ્યારે ભારત આઝાદ થયું અને બંધારણ તૈયાર થઈ રહ્યું હતું, ત્યારે મને તે મળ્યું ન હતું! અધિકારોનું બિલ એ વોરંટી કાર્ડ જેવું છે જે આપણને ટીવી કે પંખો ખરીદતી વખતે મળે છે. તે નથી? દક્ષિણ આફ્રિકાના બંધારણમાં અધિકારોનું બિલ દક્ષિણ આફ્રિકન બંધારણનું ઉદ્ઘાટન ડિસેમ્બર 1996માં થયું હતું. તેની રચના અને પ્રચાર એવા સમયે થયું હતું જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકા હજુ પણ નાગરિકના જોખમનો સામનો કરી રહ્યું હતું. રંગભેદ સરકારના વિસર્જન પછી યુદ્ધ. દક્ષિણ આફ્રિકાનું બંધારણ કહે છે કે તેનું "અધિકાર બિલ દક્ષિણ આફ્રિકામાં લોકશાહીનો પાયાનો પથ્થર છે". તે "જાતિ, લિંગ, ગર્ભાવસ્થા, વૈવાહિક સ્થિતિ, વંશીય અથવા સામાજિક મૂળ, રંગ, ઉંમર, અપંગતા, ધર્મ, અંતરાત્મા, માન્યતા, સંસ્કૃતિ, ભાષા અને જન્મ" ના આધારે ભેદભાવને પ્રતિબંધિત કરે છે. તે નાગરિકોને કદાચ સૌથી વધુ વ્યાપક અધિકારો આપે છે. વિશેષ બંધારણીય અદાલત બંધારણમાં સમાવિષ્ટ અધિકારોને લાગુ કરે છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાના બંધારણમાં સમાવિષ્ટ કેટલાક અધિકારોમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે:

- ગૌરવનો અધિકાર
- ગોપનીયતાનો અધિકાર
- વાજબી શ્રમ વ્યવહારનો અધિકાર
- સ્વસ્થ પર્યાવરણનો અધિકાર અને પર્યાવરણના રક્ષણનો અધિકાર
- પર્યાપ્ત આવાસનો અધિકાર
- આરોગ્ય સંભાળ, ખોરાકનો અધિકાર , પાણી અને સામાજિક સુરક્ષા
- બાળકોના અધિકારો
- મૂળભૂત અને ઉચ્ચ શિક્ષણનો અધિકાર
- સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક અને ભાષાકીય સમુદાયોનો અધિકાર
- માહિતીનો અધિકાર

બંધારણમાં અધિકારોના સમાવેશ અને સંરક્ષણ અંગેના બે મંતવ્યો. બંધારણે એવા અધિકારોની સૂચિબદ્ધ કરી છે જે વિશેષરૂપે સુરક્ષિત હશે અને તેમને 'મૂળભૂત અધિકારો' કહે છે. મૂળભૂત શબ્દ સૂચવે છે કે આ અધિકારો એટલા મહત્વપૂર્ણ છે કે બંધારણે તેમને અલગથી સૂચિબદ્ધ કર્યા છે અને તેમના રક્ષણ માટે વિશેષ જોગવાઈઓ કરી છે. મૂળભૂત અધિકારો એટલા મહત્વપૂર્ણ છે કે બંધારણ પોતે સુનિશ્ચિત કરે છે કે સરકાર દ્વારા તેનું ઉલ્લંઘન ન થાય. મૂળભૂત અધિકારો અમને ઉપલબ્ધ અન્ય અધિકારોથી અલગ છે. જ્યારે સામાન્ય કાનૂની અધિકારો સામાન્ય કાયદા દ્વારા સુરક્ષિત અને લાગુ કરવામાં આવે છે, ત્યારે દેશના બંધારણ દ્વારા મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ અને ખાતરી આપવામાં આવે છે. સામાન્ય અધિકારો ધારાસભા દ્વારા કાયદો બનાવવાની સામાન્ય પ્રક્રિયા દ્વારા બદલી શકાય છે, પરંતુ મૂળભૂત અધિકાર ફક્ત બંધારણમાં સુધારો કરીને જ બદલી શકાય છે. આ ઉપરાંત, સરકારનું કોઈ અંગ તેમનું ઉલ્લંઘન કરે તે રીતે કાર્ય કરી શકે નહીં. જેમ જેમ આપણે આ પ્રકરણમાં નીચે અભ્યાસ કરીશું, ન્યાયતંત્ર પાસે ગવર્નમેન્ટની ક્રિયાઓ દ્વારા મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ કરવાની સત્તા અને જવાબદારી છે. કારોબારી તેમજ કાયદાકીય ક્રિયાઓ ન્યાયતંત્ર દ્વારા ગેરકાયદેસર જાહેર કરી શકાય છે જો આ મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરે છે અથવા તેમને ગેરવાજબી રીતે પ્રતિબંધિત કરે છે. જો કે, મૂળભૂત અધિકારો સંપૂર્ણ અથવા અમર્યાદિત અધિકારો નથી. સરકાર આપણા મૂળભૂત અધિકારોના ઉપયોગ પર વાજબી નિયંત્રણો મૂકી શકે છે.

સમાનતાનો અધિકાર: (RIGHT TO EQUALITY)

નીચેની બે પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં લો. આ કાલ્પનિક પરિસ્થિતિઓ છે. પરંતુ સમાન વસ્તુઓ થાય છે અને બની શકે છે. શું તમને લાગે છે કે તેમાં મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન સામેલ છે?

- સ્વદેશ કુમાર તેમના ગામની મુલાકાતે છે. તેની સાથે તેનો એક મિત્ર પણ છે. તેઓએ ગામની રસ્તાની બાજુની હોટેલમાં એક કપ યા પીવાનું નક્કી કર્યું. દુકાનદાર સ્વદેશ કુમારને ઓળખતો હતો પણ તેની જાતિ જાણવા તેના મિત્રનું નામ પૂછ્યું. આ પછી દુકાનદારે સ્વદેશ કુમારને એક સરસ મગમાં યા પીરસી જ્યારે તેના મિત્રને માટીના કપમાં યા આપવામાં આવી કારણ કે તે દલિત હતો.
- એક ટેલિવિઝન ચેનલના ચાર ન્યૂઝ રીડર્સને ઓર્ડર આપવામાં આવે છે કે તેઓ હવે સ્ક્રીન પર સમાચાર વાંચશે નહીં. તેઓ તમામ મહિલાઓ છે. કારણ આપવામાં આવ્યું છે કે તેઓ પિસ્તાળીસ વર્ષથી ઉપરના છે. એક જ ઉંમરના બે પુરુષ ન્યૂઝરીડરને સમાચાર પ્રસ્તુત કરવાથી પ્રતિબંધિત નથી.

•

ભારતીય બંધારણના મૂળભૂત અધિકારોની તુલના દક્ષિણ આફ્રિકાના બંધારણના અધિકારના બિલ સાથે કરો.

અધિકારોની યાદી બનાવો જે આ છે: ± બંને બંધારણો માટે સામાન્ય ± દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઉપલબ્ધ છે પરંતુ ભારતમાં નથી ± દક્ષિણ આફ્રિકામાં સ્પષ્ટપણે મંજૂર છે

ભારતીય બંધારણમાં અધિકારો:

- સમાનતા v
- કાયદા સમક્ષ સમાનતા – કાયદાઓનું સમાન રક્ષણ
- ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ અથવા જન્મસ્થળના આધારે ભેદભાવ પર પ્રતિબંધ – દુકાનો, હોટલ, ફૂવા, ટાંકી, સ્નાન ઘાટ, રસ્તા વગેરેમાં સમાન પ્રવેશ.
- તકની સમાનતા જાહેર રોજગારમાં
- અસ્પૃશ્યતા નાબૂદી
- શીર્ષકોની નાબૂદી સ્વતંત્રતાનો અધિકાર
- અધિકારનું રક્ષણ – વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા; -
- શાંતિપૂર્ણ રીતે ભેગા થવું; -
- ફોર્મ એસોસિએશનો/યુનિયનો; -
- ભારતના સમગ્ર પ્રદેશમાં મુક્તપણે ખસેડો; -
- ભારતના કોઈપણ ભાગમાં રહેવું અને સ્થાયી થવું; -
- કોઈપણ વ્યવસાયનો અભ્યાસ કરો, અથવા કોઈપણ વ્યવસાય, વેપાર અથવા વ્યવસાય ચાલુ રાખો.
- ગુનાઓ માટે દોષિત ઠેરવવાના સંદર્ભમાં રક્ષણ
- જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનો અધિકાર
- શિક્ષણનો અધિકાર
- અમુક કેસોમાં ધરપકડ અને અટકાયત સામે રક્ષણ શોષણ સામેનો અધિકાર
- મનુષ્યોમાં ટ્રાફિક અને ફરજિયાત મજૂરી પર પ્રતિબંધ
- જોખમી નોકરીઓમાં બાળકોને રોજગાર પર પ્રતિબંધ ધર્મની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર
- અંતરાત્મા અને મુક્ત વ્યવસાય, ધર્મનો અભ્યાસ અને પ્રચારની સ્વતંત્રતા
- ધાર્મિક બાબતોનું સંચાલન કરવાની સ્વતંત્રતા
- કોઈ ચોક્કસ ધર્મના પ્રચાર માટે કર ચૂકવવાની સ્વતંત્રતા

- અમુક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં ધાર્મિક સૂચના અથવા પૂજામાં હાજરી આપવાની સ્વતંત્રતા સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક અધિકારો
- ભાષા, લઘુમતીઓની સંસ્કૃતિનું રક્ષણ
- લઘુમતીઓનો શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સ્થાપવાનો અધિકાર બંધારણીય ઉપાયોનો અધિકાર

અધિકારોના અમલ માટે નિર્દેશો/ઓર્ડર/રિટ જારી કરવા માટે અદાલતો ખસેડવાનો અધિકાર

- કલમ 16 4): આ અનુચ્છેદમાં કંઈપણ રાજ્યને કોઈપણ પછાત વર્ગના નાગરિકોની તરફેણમાં નિમણૂકો અથવા હોદ્દા અનામત માટે કોઈ જોગવાઈ કરવાથી અટકાવશે નહીં, જે રાજ્યના મતે, રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં પર્યાપ્ત રીતે પ્રતિનિધિત્વ કરતું નથી. આ સ્પષ્ટ ભેદભાવના ઉદાહરણો છે. એક કિસ્સામાં ભેદભાવ જાતિ પર આધારિત છે અને બીજા કિસ્સામાં તે લિંગ પર આધારિત છે. શું તમને લાગે છે કે આવી ભેદભાવ વાજબી છે? સમાનતાનો અધિકાર આવા અને અન્ય ભેદભાવોને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. તે દુકાનો, હોટલ, મનોરંજનના સ્થળો, કુવાઓ, સ્નાનઘાટ અને પૂજા સ્થાનો જેવા જાહેર સ્થળોની સમાન એક્સેસ પ્રદાન કરે છે. માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ અથવા જન્મસ્થળના આધારે આ પ્રવેશમાં કોઈ ભેદભાવ ન હોઈ શકે. તે ઉપર જણાવેલ કોઈપણ આધાર પર જાહેર રોજગારમાં કોઈપણ ભેદભાવને પણ પ્રતિબંધિત કરે છે. આ અધિકાર ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે કારણ કે ભૂતકાળમાં આપણો સમાજ સમાન પહોંચનો અભ્યાસ કરતો ન હતો. અસ્પૃશ્યતાની પ્રથા એ અસમાનતાના સૌથી કઠોર અભિવ્યક્તિ છે. સમાનતાના અધિકાર હેઠળ આ નાબૂદ કરવામાં આવ્યું છે. આ જ અધિકાર એ પણ જોગવાઈ કરે છે કે જેઓ લશ્કરી અથવા શૈક્ષણિક ક્ષેત્રમાં પોતાની જાતને શ્રેષ્ઠ બનાવે છે તે સિવાય રાજ્ય કોઈ વ્યક્તિને કોઈ પદવી આપશે નહીં. આ રીતે સમાનતાનો અધિકાર તેના તમામ નાગરિકોમાં ગૌરવ અને દરજ્જાની સમાનતાની ભાવના સુનિશ્ચિત કરીને ભારતને સાચી લોકશાહી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. શું તમે આપણા બંધારણની પ્રસ્તાવના વાંચી છે? તે સમાનતાને કેવી રીતે વર્ણવે છે? તમે જોશો કે પ્રસ્તાવનામાં સમાનતા વિશે બે બાબતોનો ઉલ્લેખ છે: સમાનતા શું ખરેખર આપણા દેશમાં આવી વસ્તુઓ બને છે? અથવા આ સંપૂર્ણ કાલ્પનિક છે? ભારતીય બંધારણમાં દરજ્જા અને તકની સમાનતાના અધિકારો. તકની સમાનતાનો અર્થ એ છે કે સમાજના તમામ વર્ગો સમાન તકોનો આનંદ માણે. પરંતુ જે સમાજમાં વિવિધ પ્રકારની સામાજિક અસમાનતાઓ છે, ત્યાં સમાન તકનો અર્થ શું છે? બંધારણ સ્પષ્ટ કરે છે કે સરકાર સમાજના અમુક વર્ગો: બાળકો, મહિલાઓ અને સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોની સ્થિતિ સુધારવા માટે વિશેષ યોજનાઓ અને પગલાં અમલમાં મૂકી શકે છે. તમે નોકરીઓમાં અને પ્રવેશમાં 'આરક્ષણ' વિશે સાંભળ્યું હશે. તમે વિચાર્યું હશે કે જો આપણે સમાનતાના સિદ્ધાંતને અનુસરીએ તો અનામત શા માટે છે. હકીકતમાં બંધારણની કલમ 16(4) સ્પષ્ટપણે સ્પષ્ટ કરે છે કે અનામત જેવી નીતિને સમાનતાના અધિકારના ઉલ્લંઘન તરીકે જોવામાં આવશે નહીં. જો તમે

બંધારણની ભાવના જુઓ છે, તો તકની સમાનતાના અધિકારની પરિપૂર્ણતા માટે આ જરૂરી છે. તમે ન્યાયાધીશ છો તમને હડીબંધુ તરફથી એક પોસ્ટકાર્ડ પ્રાપ્ત થયું છે, જે ઓડિશાના પુરી જિલ્લામાં પોતાની જાતને "દલિત સમુદાયના સભ્ય" તરીકે ઓળખાવે છે. આ સમુદાયના પુરુષોએ એક રિવાજને અનુસરવાનો ઇનકાર કર્યો હતો જેમાં તેમને લગ્ન સમારંભો દરમિયાન વર અને 'ઉચ્ચ જાતિ'ના મહેમાનોના પગ ધોવાની જરૂર હતી. બદલામાં, આ સમુદાયની ચાર મહિલાઓને મારવામાં આવી હતી અને અન્ય એકને નગ્ન કરીને પરેડ કરવામાં આવી હતી. પોસ્ટકાર્ડ લખનાર કહે છે કે "અમારા બાળકો ભણેલા છે અને તેઓ ઉચ્ચ જાતિના માણસોના પગ ધોવાનું, લગ્નની મિજબાની પછી બચેલી વસ્તુઓ સાફ કરવાનું અને વાસણો ધોવાનું પરંપરાગત કામ કરવા તૈયાર નથી." ઉપર આપેલ તથ્યો સાચા છે એમ માનીને, તમારે નક્કી કરવું પડશે: શું આ કેસમાં મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘનનો સમાવેશ થાય છે? તમે આ કેસમાં સરકારને શું કરવા આદેશ કરશો? કાર્યરત તે વિચિત્ર લાગે છે. શું તમે એક ઉદાહરણ વિશે વિચારી શકો છો? સ્વતંત્રતાનો અધિકાર સમાનતા અને સ્વતંત્રતા અથવા સ્વતંત્રતા, એ બે અધિકારો છે જે લોકશાહી માટે સૌથી જરૂરી છે. બીજાનો વિચાર કર્યા વિના એકનો વિચાર કરવો શક્ય નથી. સ્વતંત્રતા એટલે વિચાર, અભિવ્યક્તિ અને ક્રિયાની સ્વતંત્રતા. જો કે તેનો અર્થ એ નથી કે વ્યક્તિ ઈચ્છે અથવા ગમતું હોય તેવું કંઈપણ કરવાની સ્વતંત્રતા. જો તેને મંજૂરી આપવામાં આવે તો મોટી સંખ્યામાં લોકો તેમની સ્વતંત્રતાનો આનંદ માણી શકશે નહીં. તેથી, સ્વતંત્રતાઓને એવી રીતે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે કે દરેક વ્યક્તિ અન્યની સ્વતંત્રતાને જોખમમાં મૂક્યા વિના અને કાયદો અને વ્યવસ્થાની પરિસ્થિતિને જોખમમાં મૂક્યા વિના તેની સ્વતંત્રતાનો આનંદ માણી શકે. જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર સ્વતંત્રતાના અધિકારોમાં સૌથી અગ્રણી અધિકાર એ જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનો અધિકાર છે. કાયદા હેઠળ નિર્ધારિત પ્રક્રિયા સિવાય કોઈપણ નાગરિકને તેના જીવનનો ઇનકાર કરી શકાતો નથી. તેવી જ રીતે કોઈને પણ તેની વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા નકારી શકાય નહીં. તેનો અર્થ એ કે આવી ધરપકડનું કારણ જણાવ્યા વિના કોઈની ધરપકડ કરી શકાતી નથી. જો ધરપકડ કરવામાં આવે, તો વ્યક્તિને તેની પસંદગીના વકીલ દ્વારા પોતાનો બચાવ કરવાનો અધિકાર છે. ઉપરાંત, પોલીસ માટે તે વ્યક્તિને 24 કલાકની અંદર નજીકના મેજિસ્ટ્રેટ પાસે લઈ જવું ફરજિયાત છે. મેજિસ્ટ્રેટ, જે પોલીસનો ભાગ નથી, તે નક્કી કરશે કે ધરપકડ વાજબી છે કે નહીં. આ અધિકાર માત્ર વ્યક્તિના જીવનને છીનવી લેવા સામેની બાંધધરી પૂરતો મર્યાદિત નથી પરંતુ તેનો વ્યાપક ઉપયોગ છે. સુપ્રીમ કોર્ટના વિવિધ યુકાદાઓએ આ અધિકારનો વિસ્તાર કર્યો છે. સર્વોચ્ચ અદાલતની કલમ 21: જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ - કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા સિવાય કોઈ પણ વ્યક્તિને તેના જીવન અથવા વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત રાખવામાં આવશે નહીં. યુકાદો આપ્યો છે કે આ અધિકારમાં શોષણથી મુક્ત, માનવ ગૌરવ સાથે જીવવાનો અધિકાર પણ સામેલ છે. કોર્ટે કહ્યું છે કે

જીવનના અધિકારમાં આશ્રય અને આજીવિકાનો અધિકાર પણ સામેલ છે કારણ કે કોઈ પણ વ્યક્તિ જીવનનિર્વાહના સાધન એટલે કે આજીવિકાના સાધન વિના જીવી શકે નહીં. નિવારક અટકાયત સામાન્ય રીતે, વ્યક્તિ અથવા તેણીએ કથિત રીતે કોઈ ગુનો કર્યા પછી તેની ધરપકડ કરવામાં આવશે. જો કે આમાં અપવાદો છે. કેટલીકવાર કોઈ વ્યક્તિ એવી આશંકાથી ધરપકડ કરી શકાય છે કે તે અથવા તેણી ગેરકાયદેસર પ્રવૃત્તિમાં સામેલ થવાની સંભાવના છે અને ઉપરોક્ત પ્રક્રિયાને અનુસર્યા વિના થોડા સમય માટે કેદ થઈ શકે છે. આ નિવારક અટકાયત તરીકે ઓળખાય છે. તેનો અર્થ એ છે કે જો સરકારને લાગે છે કે કોઈ વ્યક્તિ કાયદો અને વ્યવસ્થા અથવા રાષ્ટ્રની શાંતિ અને સલામતી માટે ખતરો બની શકે છે, તો તે વ્યક્તિને અટકાયત અથવા ધરપકડ કરી શકે છે. આ નિવારક અટકાયત માત્ર ત્રણ મહિના માટે લંબાવી શકાય છે. ત્રણ મહિના પછી આવા કેસને સલાહકાર બોર્ડ સમક્ષ સમીક્ષા માટે લાવવામાં આવે છે. તેના ચહેરા પર, નિવારક અટકાયત એ અસામાજિક તત્વો અથવા તોડફોડ કરનારાઓ સાથે કામ કરવા માટે સરકારના હાથમાં એક અસરકારક સાધન જેવું લાગે છે. પરંતુ સરકાર દ્વારા આ જોગવાઈનો વારંવાર દુરુપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ઘણા લોકો એવું માને છે કે આ કાયદામાં વધુ સલામતી હોવી જોઈએ જેથી કરીને લોકો સામે તેનો દુરુપયોગ ન થાય તે સિવાય અન્ય કારણોસર જે ખરેખર વાજબી છે. હકીકતમાં, જીવનનો અધિકાર અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા અને નિવારક અટકાયતની જોગવાઈ વચ્ચે સ્પષ્ટ તણાવ છે. અન્ય સ્વતંત્રતાઓ તમે જોઈ શકો છો કે સ્વતંત્રતાના અધિકાર હેઠળ કેટલાક અન્ય અધિકારો પણ છે. જો કે આ અધિકારો નિરપેક્ષ નથી. આ દરેક સરકાર દ્વારા લાદવામાં આવેલા નિયંત્રણોને આધીન છે. ઉદાહરણ તરીકે વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર જાહેર વ્યવસ્થા, શાંતિ અને નૈતિકતા વગેરે જેવા પ્રતિબંધોને આધીન છે. ભેગા થવાની સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ પણ શાંતિપૂર્ણ રીતે અને હથિયાર વિના કરવાનો છે. સરકાર અમુક વિસ્તારોમાં પાંચ કે તેથી વધુ વ્યક્તિઓની એસેમ્બલીને ગેરકાનૂની જાહેર કરીને પ્રતિબંધ લાદી શકે છે. આવી સત્તાઓનો વહીવટ સરળતાથી દુરુપયોગ કરી શકે છે. લોકો દ્વારા સરકારના અધિનિયમ અથવા નીતિ સામેનો સાચો વિરોધ રેશનલાઈઝ્ડ કામ કરવાની પરવાનગી પર ભારતીય બંધારણને નકારી શકાય છે. જો કે, જો લોકો તેમના અધિકારો અંગે જાગૃત અને જાગૃત હોય અને વહીવટના આવા કૃત્યો સામે વિરોધ કરવાનું પસંદ કરે તો આવા દુરુપયોગ દુર્લભ બને છે. બંધારણ સભામાં જ કેટલાક સભ્યોએ અધિકારો પરના નિયંત્રણો અંગે અસંતોષ વ્યક્ત કર્યો હતો. આરોપીઓના અધિકારો આપણું બંધારણ સુનિશ્ચિત કરે છે કે વિવિધ ગુનાના આરોપીઓને પણ પૂરતું રક્ષણ મળે. અમે ઘણી વાર એવું માનીએ છીએ કે જેની પર કોઈ ગુનાનો આરોપ છે તે દોષિત છે. જો કે, જ્યાં સુધી કોર્ટ તે વ્યક્તિને ગુના માટે દોષિત ઠરાવે ત્યાં સુધી કોઈ પણ વ્યક્તિ દોષિત નથી. તે પણ જરૂરી છે કે કોઈપણ ગુનાનો આરોપી વ્યક્તિને પોતાનો અથવા પોતાનો બચાવ કરવાની પૂરતી તક મળવી જોઈએ.

અદાલતોમાં ન્યાયી ટ્રાયલ સુનિશ્ચિત કરવા માટે, બંધારણે ત્રણ અધિકારો પ્રદાન કર્યા છે:

- કોઈ પણ વ્યક્તિને સમાન ગુના માટે એકથી વધુ વખત સજા કરવામાં આવશે નહીં, ± કોઈ કાયદો બેકડેટથી કોઈપણ કાર્યવાહીને ગેરકાયદેસર જાહેર કરશે નહીં, અને
- કોઈ વ્યક્તિને કહેવામાં આવશે નહીં. પોતાની અથવા પોતાની વિરુદ્ધ પુરાવા આપો. “મને લાગે છે કે આમાંના ઘણા મૂળભૂત અધિકારો પોલીસ કોન્સ્ટેબલના દૃષ્ટિકોણથી ઘડવામાં આવ્યા છે... તમે જોશો કે ખૂબ જ લઘુત્તમ અધિકારો સ્વીકારવામાં આવ્યા છે અને લગભગ હંમેશા જોગવાઈ દ્વારા અનુસરવામાં આવે છે. લગભગ દરેક આર્ટિકલ એક એવી જોગવાઈ દ્વારા અનુસરવામાં આવે છે જે અધિકારને લગભગ સંપૂર્ણપણે છીનવી લે છે,મૌલિક અધિકારોની આપણી કલ્પના શું હોવી જોઈએ?...અમે તે દરેક અધિકારોને સમાવિષ્ટ કરવા માંગીએ છીએ જે આપણા લોકો મેળવવા માંગે છે.” સોમનાથ લહેરી CAD, વોલ્યુમ. III, પી. 404, 29 એપ્રિલ 1947
- ભારતીય બંધારણમાં અધિકારો શોષણ વિરુદ્ધ અધિકાર આપણા દેશમાં લાખો લોકો વંચિત અને વંચિત છે. તેઓ તેમના સાથી મનુષ્યો દ્વારા શોષણનો ભોગ બની શકે છે. આપણા દેશમાં આવા જ એક પ્રકારનું શોષણ છે ભીખ માગવું અથવા ચૂકવણી વિના જબરદસ્તી મજૂરી. શોષણનું બીજું નજીકથી સંબંધિત સ્વરૂપ એ છે કે મનુષ્યની ખરીદી અને વેચાણ અને તેનો ગુલામ તરીકે ઉપયોગ કરવો. આ બંને બંધારણ હેઠળ પ્રતિબંધિત છે. ભૂતકાળમાં જમીનદારો, શાહુકારો અને અન્ય શ્રીમંત વ્યક્તિઓ દ્વારા બળજબરીથી મજૂરી કરવામાં આવતી હતી. દેશમાં હજુ પણ અમુક પ્રકારની બંધુઆ મજૂરી ચાલુ છે, ખાસ કરીને ઈંટના ભઠ્ઠાના કામમાં. હવે તેને ગુનો જાહેર કરવામાં આવ્યો છે અને તે સજાપાત્ર છે. તમારી પ્રગતિ તપાસો શું તમને લાગે છે કે નીચેની પરિસ્થિતિઓ સ્વતંત્રતાના અધિકાર પર પ્રતિબંધની માંગ કરે છે? તમારા જવાબને સમર્થન આપવાના કારણો આપો. a શહેરમાં કોમી રમખાણો બાદ શાંતિ કૂચ માટે લોકો એકઠા થયા છે. b દલિતોને મંદિરમાં પ્રવેશની મનાઈ છે. મંદિરમાં બળજબરીપૂર્વક પ્રવેશ કરવા માટે કૂચનું આયોજન કરવામાં આવી રહ્યું છે. c સેંકડો આદિવાસીઓએ તેમની પાસેથી ઉદ્યોગ માટે છીનવાઈ ગયેલી જમીન પરત કરવાની માગણી સાથે રસ્તો રોક્યો હતો. ડી. જ્ઞાતિની બહાર લગ્ન કરવા બદલ યુવા દંપતિને સજા નક્કી કરવા જાતિ પંચાયતની બેઠક મળી રહી છે. આ ફોટોગ્રાફમાં જે મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન દર્શાવવામાં આવ્યું છે તેના નામ આપો. કામ પર બાળ મજૂરીને ગેરકાયદેસર બનાવવામાં આવી છે અને શિક્ષણનો અધિકાર બાળકો માટે મૂળભૂત અધિકાર બની ગયો છે, શોષણ સામેનો આ અધિકાર વધુ અર્થપૂર્ણ બન્યો છે.

ધર્મની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર: (RIGHT TO FREEDOM OF RELIGION)

આપણા બંધારણ મુજબ, દરેક વ્યક્તિને તેની પસંદગીના ધર્મનું પાલન કરવાનો અધિકાર છે. આ સ્વતંત્રતાને લોકશાહીની ઓળખ માનવામાં આવે છે. ઐતિહાસિક રીતે, વિશ્વના વિવિધ ભાગોમાં એવા શાસકો અને સમ્રાટો હતા જેમણે તેમના દેશોના રહેવાસીઓને ધર્મની સ્વતંત્રતાના અધિકારનો આનંદ માણવા દીધો ન હતો. શાસકના ધર્મ કરતાં અલગ ધર્મનું પાલન કરતી વ્યક્તિઓ કાં તો અત્યાચાર ગુજારવામાં આવી હતી અથવા શાસકોના સત્તાવાર ધર્મમાં પરિવર્તિત થવાની ફરજ પડી હતી. તેથી, લોકશાહીએ હંમેશા પોતાની પસંદગીના ધર્મને અનુસરવાની સ્વતંત્રતાને તેના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોમાં સામેલ કરી છે.

આસ્થા અને પૂજાની સ્વતંત્રતા: (Freedom of faith and worship)

ભારતમાં, દરેક વ્યક્તિ ધર્મ પસંદ કરવા અને તે ધર્મનું પાલન કરવા સ્વતંત્ર છે. ધર્મની સ્વતંત્રતામાં અંતરાત્માની સ્વતંત્રતાનો પણ સમાવેશ થાય છે. આનો અર્થ એ છે કે વ્યક્તિ કોઈપણ ધર્મ પસંદ કરી શકે છે અથવા કોઈપણ ધર્મનું પાલન ન કરવાનું પસંદ કરી શકે છે. ધર્મની સ્વતંત્રતામાં કોઈપણ ધર્મનો સ્વીકાર કરવાની, અનુસરવાની અને તેનો પ્રચાર કરવાની સ્વતંત્રતાનો સમાવેશ થાય છે. ધર્મની સ્વતંત્રતા અમુક મર્યાદાઓને આધીન છે. જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્યની સુરક્ષા માટે સરકાર ધર્મની સ્વતંત્રતાના આચરણ પર નિયંત્રણો લાદી શકે છે. મતલબ કે ધર્મની સ્વતંત્રતા એ અમર્યાદિત અધિકાર નથી. અમુક સામાજિક દુષણોને જડમૂળથી ઉખેડવા માટે સરકાર ધાર્મિક બાબતોમાં દખલ કરી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ભૂતકાળમાં, સરકારે સતી, લગ્ન અથવા માનવ બલિદાન જેવી પ્રથાઓ પર પ્રતિબંધ મૂકતા પગલાં લીધાં છે. ધર્મ સ્વાતંત્ર્યના અધિકારમાં હસ્તક્ષેપના નામે આવા પ્રતિબંધોનો વિરોધ કરી શકાય નહીં. ધર્મની સ્વતંત્રતાના અધિકાર પરની મર્યાદાઓ હંમેશા વિવિધ ધર્મોના અનુયાયીઓ અને સરકાર વચ્ચે તણાવ પેદા કરે છે. જ્યારે સરકાર કોઈપણ ધાર્મિક જૂથની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓને પ્રતિબંધિત કરવા માંગે છે, ત્યારે તે ધર્મના લોકોને લાગે છે કે આ તેમના ધર્મમાં દખલ છે. ધર્મની સ્વતંત્રતા હજુ એક અન્ય કારણસર રાજકીય વિવાદનો વિષય બની જાય છે. બંધારણે પોતાના ધર્મના પ્રચાર-પ્રસારના અધિકારની ખાતરી આપી છે. આમાં લોકોને માટે સમજાવવાનો સમાવેશ થાય છે: ભારતીય બંધારણના અધિકારો એક ધર્મમાંથી બીજા ધર્મમાં ફેરવાય છે. જો કે, કેટલાક લોકો ધર્માંતરણને એ આધાર પર નારાજ કરે છે કે આ ધાકધમકી અથવા પ્રલોભન પર આધારિત છે. બંધારણ બળજબરીથી ધર્માંતરણને મંજૂરી આપતું નથી. તે ફક્ત આપણા ધર્મ વિશેની માહિતી ફેલાવવાનો અને આ રીતે અન્ય લોકોને તેના તરફ આકર્ષિત કરવાનો અધિકાર આપે છે.

તમામ ધર્મોની સમાનતા: (Equality of all religions)

અનેક ધર્મોનું ધર ધરાવતો દેશ હોવાને કારણે સરકારે વિવિધ ધર્મો સાથે સમાન વ્યવહાર કરવો જરૂરી છે. નકારાત્મક રીતે, તેનો અર્થ એ છે કે સરકાર કોઈ ચોક્કસ ધર્મની તરફેણ કરશે નહીં. ભારતમાં કોઈ સત્તાવાર ધર્મ નથી. વડા પ્રધાન કે રાષ્ટ્રપતિ કે ન્યાયાધીશ કે અન્ય કોઈ જાહેર અધિકારી બનવા માટે અમારે કોઈ ચોક્કસ ધર્મનો હોવો જરૂરી નથી. આપણે એ પણ જોયું છે કે સમાનતાના અધિકાર હેઠળ, એવી ગેરંટી છે કે સરકાર રોજગાર આપવામાં ધર્મના આધારે ભેદભાવ નહીં કરે. રાજ્ય દ્વારા ચલાવવામાં આવતી સંસ્થાઓ કોઈપણ ધર્મનો પ્રચાર કરશે નહીં અથવા ધાર્મિક શિક્ષણ આપશે નહીં કે તેઓ કોઈપણ ધર્મના વ્યક્તિઓની તરફેણ કરશે નહીં. આ જોગવાઈઓનો ઉદ્દેશ બિનસાંપ્રદાયિકતાના સિદ્ધાંતને ટકાવી રાખવા અને તેનું પાલન કરવાનો છે.

સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક અધિકારો: (CULTURAL AND EDUCATIONAL RIGHTS)

જ્યારે આપણે ભારતીય સમાજની વાત કરીએ છીએ, ત્યારે વિવિધતાની છબી આપણા મગજમાં આવે છે. ભારત એકવિધ સમાજથી બનેલું નથી. આપણે વિશાળ વિવિધતા ધરાવતો સમાજ છીએ. વિવિધતાથી ભરપૂર એવા સમાજમાં એવા સામાજિક વર્ગો હશે જે અન્ય જૂથોની સરખામણીમાં સંખ્યામાં ઓછા છે. જો કોઈ જૂથ લઘુમતીમાં હોય તો શું તેણે બહુમતીનું કલ્ચર અપનાવવું પડશે? આપણું બંધારણ માને છે કે વિવિધતા આપણી તાકાત છે. તેથી, મૂળભૂત અધિકારોમાંનો એક લઘુમતીઓનો તેમની સંસ્કૃતિ જાળવવાનો અધિકાર છે. આ લઘુમતી દરજ્જો માત્ર ધર્મ પર આધારિત નથી. આ જોગવાઈમાં ભાષાકીય અને સાંસ્કૃતિક લઘુમતીઓનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. લઘુમતી એ એવા જૂથો છે કે જેઓ સામાન્ય ભાષા અથવા ધર્મ ધરાવે છે અને દેશના ચોક્કસ ભાગમાં અથવા સમગ્ર દેશમાં, તેઓ કેટલાક અન્ય સામાજિક વિભાગો કરતા વધારે છે. આવા સમુદાયોની પોતાની એક સંસ્કૃતિ, ભાષા અને લિપિ હોય છે, અને તેમને તેનું સંરક્ષણ અને વિકાસ કરવાનો અધિકાર છે. તમામ લઘુમતી, ધાર્મિક કે ભાષાકીય, પોતાની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સ્થાપી શકે છે. આમ કરીને તેઓ પોતાની સંસ્કૃતિનું જતન અને વિકાસ કરી શકે છે. સરકાર, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને સહાય આપતી વખતે, કોઈપણ શૈક્ષણિક સંસ્થા સાથે તે લઘુમતી સમુદાયના સંચાલન હેઠળ હોવાના આધારે ભેદભાવ કરશે નહીં.

બંધારણીય ઉપાયોનો અધિકાર: (RIGHT TO CONSTITUTIONAL REMEDIES)

કોઈ સહમત થશે કે આપણા બંધારણમાં મૂળભૂત અધિકારોની ખૂબ જ પ્રભાવશાળી યાદી છે. પરંતુ માત્ર અધિકારોની યાદી લખવી એ પૂરતું નથી. એક રસ્તો હોવો જોઈએ જેના દ્વારા તેઓ વ્યવહારમાં સાકાર થઈ શકે અને આ અધિકારો પરના કોઈપણ હુમલા સામે બચાવ કરી શકે.

ડૉ. આંબેડકરે બંધારણીય ઉપાયોના અધિકારને 'બંધારણનું હૃદય અને આત્મા' માન્યું હતું. તે એટલા માટે છે કારણ કે આ અધિકાર નાગરિકને તેમના ઉલ્લંઘનના કિસ્સામાં કોઈપણ મૂળભૂત અધિકારો પુનઃસ્થાપિત કરવા માટે હાઈકોર્ટ અથવા સુપ્રીમ કોર્ટનો સંપર્ક કરવાનો અધિકાર આપે છે. સુપ્રીમ કોર્ટ અને હાઈકોર્ટ અધિકારોના અમલ માટે સરકારને આદેશ આપી શકે છે અને નિર્દેશો આપી શકે છે. અદાલતો રિટ તરીકે ઓળખાતા વિવિધ વિશેષ આદેશો જારી કરી શકે છે.

- **હેબિયસ કોર્પસ:** હેબિયસ કોર્પસની રિટનો અર્થ છે કે કોર્ટ આદેશ આપે છે કે ધરપકડ કરાયેલ વ્યક્તિને તેની સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે. જો ધરપકડની રીત અથવા આધાર કાયદેસર અથવા સંતોષકારક ન હોય તો તે ધરપકડ કરાયેલ વ્યક્તિને મુક્ત કરવાનો આદેશ પણ આપી શકે છે.
- **મેન્ડમસ:** આ રિટ જારી કરવામાં આવે છે જ્યારે કોર્ટને જણાય છે કે કોઈ ચોક્કસ ઓફિસ ધારક કાયદેસરની ફરજ બજાવી રહ્યો નથી અને તેના કારણે વ્યક્તિના અધિકારનું ઉલ્લંઘન થઈ રહ્યું છે.
- **નિષેધ:** જ્યારે નીચલી અદાલતે તેના અધિકારક્ષેત્રની બહારના કેસને ધ્યાનમાં લીધો હોય ત્યારે આ રિટ ઉચ્ચ અદાલત (હાઈ કોર્ટ અથવા સુપ્રીમ કોર્ટ) દ્વારા જારી કરવામાં આવે છે.
- **કવો વોરંટો:** જો કોર્ટને જણાય છે કે કોઈ વ્યક્તિ હોદ્દો ધરાવે છે પરંતુ તે હોદ્દો રાખવા માટે હકદાર નથી, તો તે કવો વોરંટોની રિટ જારી કરે છે અને તે વ્યક્તિને ઓફિસ ધારક તરીકે કામ કરવાથી પ્રતિબંધિત કરે છે.
- **પ્રમાણપત્ર:** આ રિટ હેઠળ, અદાલત નીચલી અદાલત અથવા અન્ય સત્તામંડળને તેની સમક્ષ પડતર બાબતને ઉચ્ચ સત્તા અથવા અદાલતમાં સ્થાનાંતરિત કરવાનો આદેશ આપે છે. ન્યાયતંત્ર ઉપરાંત, પછીના વર્ષોમાં અધિકારોના રક્ષણ માટે અન્ય ઘણી પદ્ધતિઓ બનાવવામાં આવી છે. તમે રાષ્ટ્રીય લઘુમતી આયોગ, રાષ્ટ્રીય મહિલા આયોગ, અનુસૂચિત જાતિ પરના રાષ્ટ્રીય આયોગ વિશે સાંભળ્યું હશે, હું મારા વિસ્તારમાં લઘુમતીમાં છું પણ નગરમાં બહુમતી છું, જો તમે મારી ભાષા જુઓ તો લઘુમતી, પરંતુ જો તમે જાઓ તો બહુમતી. મારો ધર્મ... શું આપણે બધા લઘુમતી નથી? તર્કસંગત 2023-24 42 કામ પર ભારતીય બંધારણ વગેરે. આ સંસ્થાઓ મહિલાઓ, લઘુમતીઓ અથવા દલિતોના અધિકારોનું રક્ષણ કરે છે. આ ઉપરાંત, મૂળભૂત અને અન્ય પ્રકારના અધિકારોના રક્ષણ માટે કાયદા દ્વારા રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર પંચની પણ સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર પંચ (NHRC)

કોઈપણ બંધારણ દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારોની વાસ્તવિક કસોટી તેમના વાસ્તવિક અમલીકરણમાં છે. ગરીબ, અભણ અને સમાજના વંચિત વર્ગો તેમના અધિકારોનો ઉપયોગ કરવા સક્ષમ હોવા જોઈએ. પીપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ (PUCL) અથવા પીપલ્સ યુનિયન ફોર ડેમોક્રેટિક રાઈટ્સ (PUDDR) જેવી સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ અધિકારોના ઉલ્લંઘન સામે વોચડોગ તરીકે કામ કરી રહી છે. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં, સરકારે 1993માં રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર પંચ નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી છે. રાષ્ટ્રીય માનવાધિકાર આયોગ (NHRC) એ ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતના ભૂતપૂર્વ મુખ્ય ન્યાયાધીશ, સર્વોચ્ચ અદાલતના ભૂતપૂર્વ ન્યાયાધીશ, ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ભૂતપૂર્વ મુખ્ય ન્યાયાધીશ અને અન્ય બે સભ્યોની બનેલી છે જેમને બાબતોમાં જ્ઞાન અને વ્યવહારુ અનુભવ છે. માનવ અધિકાર સંબંધિત. કમિશનના કાર્યોમાં તેની પોતાની પહેલ પર અથવા માનવ અધિકારોના ઉલ્લંઘનની ફરિયાદમાં પીડિત દ્વારા તેને રજૂ કરવામાં આવેલી અરજી પર તપાસનો સમાવેશ થાય છે; કેદીઓની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા જેલોની મુલાકાત લેવી; માનવ અધિકાર વગેરે ક્ષેત્રે સંશોધન હાથ ધરવું અને તેને પ્રોત્સાહન આપવું. આયોગને દર વર્ષે હજારોની સંખ્યામાં ફરિયાદો મળે છે. આ કસ્ટોડિયલ ડેથ, કસ્ટોડિયલ બળાત્કાર, ગુમ, પોલીસ અતિરેક, પગલાં લેવામાં નિષ્ફળતા, મહિલાઓ પ્રત્યે અપમાન, વગેરે સાથે સંબંધિત છે. તેનો સૌથી નોંધપાત્ર હસ્તક્ષેપ પંજાબમાં ગાયબ થયેલા યુવાનો અને ગુજરાત રમખાણોના કેસોની તપાસ અને ટ્રાયલ પર કરવામાં આવ્યો છે જ્યાં તેનો હસ્તક્ષેપ અસરકારક સાબિત થયો હતો. પંચ પાસે કાર્યવાહીની સત્તા નથી. તે માત્ર સરકારને ભલામણ કરી શકે છે અથવા તે જે તપાસ કરે છે તેના આધારે કાર્યવાહી શરૂ કરવા માટે કોર્ટને ભલામણ કરી શકે છે. વધુ વિગતો માટે, <http://www.nhrc.nic.in> ની મુલાકાત લો

રાજ્ય નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંત: (DIRECTIVE PRINCIPLES OF STATE POLICY)

આપણા બંધારણના નિર્માતાઓ જાણતા હતા કે સ્વતંત્ર ભારતને ઘણા પડકારોનો સામનો કરવો પડશે. આમાં સૌથી આગળ બધા નાગરિકોની સમાનતા અને સુખાકારી લાવવાનો પડકાર હતો. તેઓએ એમ પણ વિચાર્યું કે આ સમસ્યાઓને નિયંત્રિત કરવા માટે ચોક્કસ નીતિ દિશાની જરૂર છે. તે જ સમયે, બંધારણ ઇચ્છતું ન હતું કે ભવિષ્યની સરકારો ચોક્કસ નીતિગત નિર્ણયોથી બંધાયેલી રહે. તેથી, બંધારણમાં કેટલીક માર્ગદર્શિકાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો પરંતુ તે કાયદેસર રીતે લાગુ કરવા યોગ્ય બનાવવામાં આવ્યા ન હતા: આનો અર્થ એ થયો કે જો કોઈ સરકારે કોઈ ચોક્કસ માર્ગદર્શિકાનો અમલ ન કર્યો હોય, તો અમે તે નીતિને અમલમાં મૂકવા માટે સરકારને સૂચના આપવા માટે કોર્ટમાં જઈ શકીએ નહીં. આમ, આ માર્ગદર્શિકાઓ 'નોન-જસ્ટિસિએબલ' છે એટલે કે, બંધારણના એવા ભાગો કે જે ન્યાયતંત્ર દ્વારા લાગુ કરી શકાય નહીં. આપણું બંધારણ ઘડનારાઓએ વિચાર્યું કે આ માર્ગદર્શિકા

પાછળનું નૈતિક બળ સુનિશ્ચિત કરશે કે સરકાર તેમને ગંભીરતાથી લેશે. આ ઉપરાંત, તેઓ અપેક્ષા રાખતા હતા કે લોકો આ નિર્દેશોના અમલ માટે સરકારોને પણ જવાબદાર ઠેરવશે. તેથી, બંધારણમાં નીતિ માર્ગદર્શિકાઓની એક અલગ સૂચિ શામેલ છે. આ માર્ગદર્શિકાઓની સૂચિને રાજ્ય નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતો કહેવામાં આવે છે.

નિર્દેશક સિદ્ધાંતો શું સમાવે છે?

નિર્દેશક સિદ્ધાંતો પરના પ્રકરણમાં મુખ્યત્વે ત્રણ બાબતોની સૂચિ છે: ±

- જે ધ્યેયો અને ઉદ્દેશ્યો આપણે સમાજ તરીકે અપનાવવા જોઈએ; ±
- ચોક્કસ અધિકારો કે જે વ્યક્તિઓએ મૂળભૂત અધિકારો સિવાય માણવા જોઈએ; અને ±
- અમુક નીતિઓ કે જે સરકારે અપનાવવી જોઈએ. નીચે દર્શાવેલ કેટલાક નિર્દેશક સિદ્ધાંતોને જોઈને તમને આપણા બંધારણના નિર્માતાઓની દ્રષ્ટિનો થોડો ખ્યાલ આવી શકે છે.

સરકારોએ સમયાંતરે રાજ્યની નીતિના કેટલાક નિર્દેશક સિદ્ધાંતોને પ્રભાવિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેઓએ ઘણા જમીનદારી નાબૂદી બિલો પસાર કર્યા, રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકો, અસંખ્ય ફેક્ટરી કાયદા ઘડ્યા, નિશ્ચિત લઘુત્તમ વેતન, કુટીર અને નાના ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું અને અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના ઉત્થાન માટે અનામતની જોગવાઈઓ કરવામાં આવી. ભારતીય બંધારણને કાર્ય નિર્દેશક સિદ્ધાંતો પર અસર કરવાના આવા પ્રયાસોમાં શિક્ષણનો અધિકાર, સમગ્ર દેશમાં પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓની રચના, રોજગાર ગેરંટી કાર્યક્રમ હેઠળ કામ કરવાનો આંશિક અધિકાર અને મધ્યાહન ભોજન યોજના વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તમારી પ્રગતિ તપાસો એવો અંદાજ છે કે ભારતમાં લગભગ ત્રીસ લાખ શહેરી બેઘર છે. આ વસ્તીના પાંચ ટકાથી વધુ લોકો માટે રાત્રી આશ્રયસ્થાનો ઉપલબ્ધ નથી. આમાંના સેંકડો વૃદ્ધ, બીમાર બેઘર લોકો શિયાળા દરમિયાન ઠંડીના મોજાથી માર્યા જાય છે. કોઈપણ 'રહેઠાણના પુરાવા' ના અભાવે તેમની પાસે રાશન અને મતદાન કાર્ડ હોઈ શકે નહીં. આ દસ્તાવેજો વિના તેઓ જરૂરિયાતમંદ દર્દીઓ તરીકે સરકારી મદદ પણ મેળવી શકતા નથી. આ બેઘર લોકોમાં મોટી સંખ્યામાં પરચુરણ કામદારો છે, જેઓ ખૂબ જ ઓછા વેતન મેળવે છે. તેઓ દેશના જુદા જુદા ભાગોમાંથી કામની શોધમાં શહેરમાં જાય છે. બંધારણીય ઉપાયોના અધિકાર હેઠળ ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અરજી લખવા માટે આ હકીકતોનો ઉપયોગ કરો. તમારી અરજીનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ: a. બેઘર લોકોને તેમના રોજિંદા જીવનમાં કયા મૂળભૂત અધિકારોનો ઇનકાર કરવામાં આવે છે? b તમે સુપ્રીમ કોર્ટને કેવા પ્રકારનો આદેશ જારી કરવા વિનંતી કરશો?

નાગરિકોની મૂળભૂત ફરજો : (Fundamental Duties of citizens)

- 1976 માં, બંધારણમાં 42મો સુધારો પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. અન્ય બાબતોની સાથે, આ સુધારામાં નાગરિકોની મૂળભૂત ફરજોની સૂચિ શામેલ કરવામાં આવી છે. કુલ, દસ ફરજોની ગણતરી કરવામાં આવી હતી. જો કે, બંધારણ આ ફરજો લાગુ કરવા વિશે કશું કહેતું નથી.
- નાગરિકો તરીકે, આપણે બંધારણનું પાલન કરવું જોઈએ, આપણા દેશનો બચાવ કરવો જોઈએ, તમામ નાગરિકો વચ્ચે સંવાદિતાને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ, પર્યાવરણનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.
- જો કે, એ નોંધવું જોઈએ કે આપણું બંધારણ ફરજોની પરિપૂર્ણતા પર અધિકારોના ઉપલોગને નિર્ભર અથવા શરતી બનાવતું નથી. આ અર્થમાં, મૂળભૂત ફરજોના સમાવેશથી આપણા મૂળભૂત અધિકારોની સ્થિતિ બદલાઈ નથી.

ભારતીય બંધારણમાં અધિકારો મૂળભૂત અધિકારો અને નિર્દેશક સિદ્ધાંતો વચ્ચેનો સંબંધ: (RELATIONSHIP BETWEEN FUNDAMENTAL RIGHTS AND DIRECTIVE PRINCIPLES)

મૂળભૂત અધિકારો અને નિર્દેશક સિદ્ધાંતો બંનેને એકબીજાના પૂરક તરીકે જોવું શક્ય છે. મૂળભૂત અધિકારો સરકારને અમુક વસ્તુઓ કરવાથી રોકે છે જ્યારે ડાયરેક્ટિવ ગોલ્સ લોકોનું કલ્યાણ કરે છે; સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય; જીવનધોરણ વધારવું; સંસાધનોનું સમાન વિતરણ; આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિને પ્રોત્સાહન બિન-ન્યાયી અધિકારો પર્યાપ્ત આજીવિકા; પુરુષો અને સ્ત્રીઓ માટે સમાન કામ માટે સમાન વેતન; આર્થિક શોષણ સામે અધિકાર; કામ કરવાનો અધિકાર; છ વર્ષથી નીચેના બાળકોને પ્રારંભિક બાળપણની સંભાળ અને શિક્ષણ નીતિઓ યુનિફોર્મ સિવિલ કોડ; આલ્કોહોલિક દારૂના વપરાશ પર પ્રતિબંધ; કુટીર ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન; ઉપયોગી પશુઓની કતલની રોકથામ; ગ્રામ પંચાયતોના પ્રમોશન નિર્દેશક સિદ્ધાંતો મને કહો કે બંધારણમાં સરસ વાતો કહેવાનો શું અર્થ છે જો આનો અમલ કોઈપણ કોર્ટ દ્વારા ન કરી શકાય? સરકારને અમુક બાબતો કરવા માટે આગ્રહ કરે છે. મૂળભૂત અધિકારો મુખ્યત્વે વ્યક્તિઓના અધિકારોનું રક્ષણ કરે છે જ્યારે નિર્દેશક સિદ્ધાંતો સમગ્ર સમાજની સુખાકારી સુનિશ્ચિત કરે છે. જો કે, અમુક સમયે, જ્યારે સરકાર રાજ્ય નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતોને અમલમાં મૂકવા માંગે છે, ત્યારે તે નાગરિકના મૂળભૂત અધિકારો સાથે સંઘર્ષમાં આવી શકે છે. આ સમસ્યા ત્યારે ઊભી થઈ જ્યારે સરકારે જમીનદારી પ્રથા નાબૂદ કરવા માટે કાયદો પસાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. આ પગલાંનો એ આધાર પર વિરોધ કરવામાં આવ્યો હતો કે તેઓ મિલકતના અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરે છે. જો કે, વ્યક્તિગત હિતો કરતાં મોટી સામાજિક જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને, સરકારે રાજ્ય નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતોને અસર કરવા માટે બંધારણમાં સુધારો કર્યો. જેના કારણે લાંબી કાનૂની

લડાઈ ચાલી. કારોબારી અને ન્યાયતંત્રે અલગ અલગ હોદ્દા લીધા. સરકારે દાવો કર્યો હતો કે નિર્દેશક સિદ્ધાંતોને અસર કરવા માટે અધિકારોને સંક્ષિપ્ત કરી શકાય છે. આ દલીલ એવી ધારણા હતી કે અધિકારો લોકોના કલ્યાણ માટે અવરોધરૂપ છે. બીજી તરફ, અદાલતે એવો મત રાખ્યો હતો કે મૂળભૂત અધિકારો એટલા મહત્વપૂર્ણ અને પવિત્ર છે કે તેમને નિર્દેશક સિદ્ધાંતોના અમલીકરણના હેતુઓ માટે પણ મર્યાદિત કરી શકાય નહીં.

મિલકતનો અધિકાર: (Right to Property)

અધિકારો અને નિર્દેશક સિદ્ધાંતો વચ્ચેના સંબંધ વિશેના વિવાદ પાછળ, એક મહત્વપૂર્ણ કારણ હતું: બંધારણમાં, મૂળરૂપે, મિલકતને 'હસ્તગત, ધરાવવા અને જાળવવાનો' મૂળભૂત અધિકાર હતો. પરંતુ બંધારણે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે જન કલ્યાણ માટે સરકાર દ્વારા મિલકત છીનવી શકાય છે. 1950 થી, સરકારે ઘણા કાયદાઓ બનાવ્યા જે મિલકતના આ અધિકારને મર્યાદિત કરે છે. આ અધિકાર અધિકારો અને નિર્દેશક સિદ્ધાંતો વચ્ચેના સંબંધ પર લાંબી ચર્ચાના કેન્દ્રમાં હતો. છેવટે, 1973 માં, સર્વોચ્ચ અદાલતે એક નિર્ણય આપ્યો કે મિલકતનો અધિકાર બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો ભાગ નથી અને તેથી, સંસદને સુધારા દ્વારા આ અધિકારને સંક્ષિપ્ત કરવાની સત્તા હતી. 1978 માં, બંધારણના 44મા સુધારાએ મૂળભૂત અધિકારોની સૂચિમાંથી મિલકતના અધિકારને દૂર કર્યો અને તેને કલમ 300 A હેઠળ એક સરળ કાનૂની અધિકારમાં રૂપાંતરિત કર્યો. આ બંધારણના સુધારા સાથે સંબંધિત છે. સરકાર કહેતી હતી કે સંસદ બંધારણના કોઈપણ ભાગમાં સુધારો કરી શકે છે. કોર્ટ કહેતી હતી કે સંસદ એવો સુધારો કરી શકે નહીં જે મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરે. કેશવાનંદ ભારતી કેસમાં સુપ્રીમ કોર્ટના મહત્વના નિર્ણયથી આ વિવાદનું સમાધાન થયું હતું. આ કેસમાં કોર્ટે કહ્યું કે બંધારણની કેટલીક મૂળભૂત વિશેષતાઓ છે અને તેને સંસદ દ્વારા બદલી શકાતી નથી. ભારતીય બંધારણ મહારાષ્ટ્રના કદરપંથી સમાજ સુધારક જોતિરાવ ફૂલે (1827-1890) ના લખાણોમાં, અમને એવા અભિપ્રાયની શરૂઆતની એક અભિવ્યક્તિ મળે છે કે અધિકારોમાં સ્વતંત્રતા અને સમાનતા બંનેનો સમાવેશ થાય છે. રાષ્ટ્રીય ચળવળ દરમિયાન, અધિકારોનો આ વિચાર વધુ તીક્ષ્ણ અને બંધારણીય અધિકારો સુધી વિસ્તૃત થયો. આપણું બંધારણ આ લાંબી પરંપરાને પ્રતિબિંબિત કરે છે અને મૂળભૂત અધિકારોને સૂચિબદ્ધ કરે છે. 1950 થી, ન્યાયતંત્ર અધિકારોના મહત્વપૂર્ણ રક્ષક તરીકે કાર્ય કરે છે. ન્યાયિક અર્થઘટનોએ ઘણી બાબતોમાં અધિકારોનો વિસ્તાર કર્યો છે. આપણા દેશની સરકાર અને વહીવટ આ એકંદર માળખામાં કામ કરે છે. અધિકારો સરકારની કામગીરી પર મર્યાદાઓ લાગુ કરે છે અને દેશના લોકશાહી શાસનને સુનિશ્ચિત કરે છે.